

CÍMLAP

belső üres

belső címlap

FORDULAT 1998 Tavasz-Nyár

A BKE Társadalomelméleti Kollégiumának
szakmai folyóirata

Olvasó szerkesztő: Firle Réka, Simonovits Zsófi

Számítógépes munka: Büttl Ferenc

Fedőlapterv: Török Anita

Felelős kiadó: Andor László

Készült a Műegyetemi Kiadó nyomdájában

80 példányban

Tansegédlet, kereskedelmi forgalomba nem hozható

TARTALOMJEGYZÉK

MŰHELY

Géring Zsuzsanna:

Gondolatok az államról 7

Joshua S. Gans és George B. Shepherd:

Óriások zuhanása: vezető közgazdászok elutasított klasszikus cikkei..... 19

Kemény Vagyim:

Veszély nélkül a garanciák ellen 40

Tanyi Attila:

A Frankfurti Iskola és 1968..... 53

Szajp Szabolcs:

Gazdaság- és társadalomelmélet 30 év múlva..... 95

KRITIKA

Andor László:

Globális régiségek - három nézőpontból 106

KÖRDOLGOZAT

Géring Zsuzsanna:

Látszat és valóság 118

KRÓNIKA 132

Géring Zsuzsanna:

Gondolatok az államról

Gombár Csaba előadása¹, az állam szerepéről a 20. század végén, felvetett néhány, számomra érdekes gondolatot. Ezekről szeretnék pár szót írni először az előadás, illetve az előadó hasonló témájú írását² alapul véve, majd saját olvasmányaim segítségül hívásával.

Gombár Csaba előadásáról

Századunk vége felé járva egyre komolyabb erővel lépnek fel a deetatizmus, a nemzetállam és a jóléti állam dekonstrukciója irányába ható elképzelések. A globalizáció - ami napjaink egyik legfontosabbnak kikiáltott célkitűzése - zászlajára is, mintha hasonló "államleépítő" színeket festenének. Mi ezzel a probléma? Hogy az állam lényegéből fakadóan olyan szereppel bír, melyet nem lehet magánosítani, "nem lehet privatizálni".

Nézzük meg, mi ez a "lényeg"!

Ezt az állam fogalmi definiálásán keresztül érthetjük meg a legjobban:

Mind az ókorban, mind a középkorban, mind az újkorban beszélhetünk államról, legalábbis a mai szóhasználat él ezzel a kifejezéssel mindegyik korszak leírásánál. De ha jobban megnézzük, látható, hogy élesen el kell különíteni egymástól a "régii állam" és az "új állam" fogalmát.

Az elkülönítés alapja a politikum és az állam megkülönböztetése. A politikum a társadalmi tartalom formai megjelenése, az emberek együttélésének intézményesült formaisága³ (intézményen nem szűken a szervezeti formát értve!). Ezzel szemben az állam (a mai állam) egy szigorúan rögzített határokon belül ténykedő, szuverenitásra törekvő, központosított, sajátos jellemzőkkel rendelkező politikai intézmény. A politikum határtalan, hiszen minden társadalomnak van formája, és nem tudunk kilépni az emberi közösség

¹ TEK Téli tábor, Törökmező 1998. 02. 04.

² Gombár Csaba: *Merengések az államról*, In: *És mi lesz, ha nem lesz? Tanulmányok az államról a 20. század végén*, Helikon - Korridor Budapest, 1997. 23-62.o.

³ "A politikum a társadalom formateremtő és fenntartó készsége, amely rítusokban, szabályokban, hierarchiákban, törvényekben, azaz az éltető konfliktusok kezelését lehetővé tevő legkülönfélébb

köréből, azaz nem tudunk társadalmon kívülre kerülni. De az egyes társadalomformák nem egyformák, tehát az egyes államformáknak már vannak határai, így a mai modern államnak is. A "régi állam" jellemzője pedig éppen a társadalmiság volt, az együttélés minden mozzanatában való jelenlét, a morális kérdésektől kezdve a nevelés legapróbb részleteinek meghatározásáig. A társadalmon belül elkülönülő államszervezet a kora újkorban alakult ki, a 13. századtól ható homogenizáló, központosító, a kultúrákat egyöntetűsítő folyamatok eredményeként a territoriális nemzetállam formájában.

A "régi állam" és az "új állam" között még két igen lényeges tényező alapján tehetünk különbséget: a szabadság és a demokrácia szempontjából.

Míg az ókorban és a középkorban a szabadság mindig valami közösségit, "egy privilegizált közösségbe való emelkedést"⁴ és egyben szabályainak elfogadását jelentette, (például a polisz tagjává lehetett valaki, vagy a nemesség soraiba kerülhetett), addig az "új" szabadság éppen az egyénit, a személyest hangsúlyozza, a központi hatalom - az állam - korlátozásaival szemben.

Az ókori közvetlen demokráciában éppen ezért a régi értelemben vett szabadságnak volt nagy értéke, míg az újkori képviseleti demokrácia egyrészt az "új" szabadság kibontakozásának feltétele, másrészt az addigra már megcsontosodott központi bürokráciával való szembehelyezkedés, vagyis az individuális szabadság felértékelődését jelentette.

A különbségek felmutatása után azért mindenképpen rá kell mutatni arra az összekötő kapcsolatra, ami a "régi" és az "új" között a folyamatosságot megadja: ez pedig a társadalmi igazságosság problémájának megoldására irányuló kísérlet. Ez az, ami az államon számon kérhető, ebben rejlik a feladata, felelőssége, és ez az, ami csak az ő sajátja, nem individualizálható, nem magánosítható, nem lehet más - esetleg gazdasági - szereplőkre átruházni. Ez adja meg az emberi békés együttélés legalapvetőbb feltételeit, a közösségi lét egy ideális formájának megvalósítására irányuló törekvést.

"... csak a politikum révén, az anarchiát fékező politikai formaadás során közelíthető a társadalmi békét biztosító, kiegyenlítő igazságosság. Ez nem az állam veleje, hozadéka,

intézményekben ölt testet. (...) A politikum nem valamely alágazata, alrendszere az emberek együttes életének, hanem az éppen adott tartalom formáltsága." Im. 33.o.

⁴ Im. 42.o.

erénye - ezért kell különbséget tennünk a "régi állam" és az "új állam" között -, hanem a politikai formaadás feladata. Így él a "régi állam" a mában, ezt a feladatot örökölte a modernitás állama is, és ez politikai feladat marad a mai értelmű állam alkonyán is, ha a modernitásban kifejlődött állam tevékenységi tere és hatóköre drámaian változik."⁵

A globalizáció, a nemzetállami forma hanyatlása sem jelenti tehát azt, hogy az állam megszűnik, vagy megszüntethető, mert ezt az állami felelősséget nem akarja és nem is tudja magára vállalni semmilyen magán szereplő. Ez azonban nem jelenti az állam mai formájának megváltoztathatatlanágát. Azaz az állami intézményrendszer változhat, gyökeresen át is alakulhat, de az állameszme, a társadalmi igazságosság megvalósításának "ideája", elkülönülten az egyénektől (az egyének fölött?), valamilyen általánosított és központosított formában, jelen van, ezt valamilyen formában kezelni kell, legyen ez a nemzetállami keret, vagy valamilyen regionális integráció, vagy globális intézmény. Az állampolitika feladata ennek az eszmének a megvalósításához szükséges állami intézményrendszer kialakítása, és formálása az éppen adott társadalmi feltételek függvényében.

Széljegyzetek Habermas nyomán

Jürgen Habermas *Legitimációs problémák a modern államban és a Válságtendenciák a kései kapitalizmusban* című műveit alapul véve megragadhatjuk a problémát a legitimációs válság fogalmi keretein belül is. Ehhez (1) először is tisztázni kell, hogy mit értünk legitimitás alatt, (2) majd utána meg kell nézni, hogy Habermas hogyan írja le a későkapitalista társadalom válságjelenségeit.

(1) Én itt a **legitimitásnak**, legitimációnak alapvetően nem a szűken vett politikai, hanem egy tágabb értelmezési keretet lehetővé tevő **tudásszociológiai jellegű fogalmát** szeretném használni⁶. Ez a megközelítés az egyes ember, az egyéni tudat szintjéről indul ki, és azt vizsgálja, hogy melyek azok a hatásrendszerek és struktúrák, amelyek felől különböző impulzusok érik az individuális tudatot, ezek hogyan tükröződnek benne, milyen cselekvési és gondolati motivációkhoz, valóságképekhez vezetnek.

⁵ Im. 48.o.

⁶ Ehhez Bayer József könyvéből a Berger-Luckmann féle koncepció összefoglalását (im. 32-44.o.), valamint Papp Zsolt Ki csapja be az árutermelőt című írását (Magyar filozófiai szemle, 1976/2. 239-259.o.) vettem alapul.

Az alapvető kiindulási pont, hogy az ember társas lény. Ez azt jelenti, hogy a személyközi kapcsolatok - kapcsolatai - rendszeréből nem tud kilépni. Ebből fakad, hogy a valóságot sem önmagában, "tisztá formájában" ismeri meg, hanem a kommunikáció, a szocializáció során egy már megelőző értelmezésekkel ellátott - interszubjektív - képet kap róla.⁷ (Az külön érdekes kérdés, hogy létezik-e egy "tisztá", előzetes értelemadásoktól mentes valóság! – de erre most itt nem szeretnék kitérni) Ezek a készen kapott értelmezések azonban nem csak jelentésstruktúrákat tartalmaznak, hanem a valóságban való eligazodás, a társadalmi létezéshez szükséges "használati utasításokat", műveleti leírásokat is. A szocializáció során főleg ezeket a használati struktúrákat sajátítjuk el, ezekkel ismerkedünk meg, és így ebben, ezeken keresztül öröklődik tovább a társadalomkép. Ez az interszubjektív, társadalmilag kialakult értelmezési keret, társadalmilag elfogadott világkép, az elismert (és hirdetett!) ideológia azonban mindig az adott kor és hely társadalmi érdekcsoportjainak küzdelméből, a társadalmi konfliktusokból, megoldásaikból kristályosodik ki. Ezek a gondolati rendszerek tehát éppen azért, hogy a valós társadalmi érdekeket és viszonyokat alakítsák át valamiféle "társadalmon felül álló" értékekké, stabilizálják a fennálló hatalmi viszonyokat, azaz legitimálják a fennálló rendet.

A másik oldalról ugyanez a folyamat úgy ragadható meg, hogy az ember, - mint társadalmi lény - a szubjektív megismeréseit próbálja objektíválni, interszubjektíve újraalkotni. Ez a társadalmasodási folyamat legtisztábban az objektivációk intézményesülésében tükröződik. Az intézményesülés az egyének cselekvéseinek, a fentebb említett társadalmi konfliktusoknak az eredőjeként is felfogható, s mint ilyen az adott időben mintegy magától értetődőnek tekinthető. Az elfogadás problémája akkor jelentkezik, amikor az új generációknak már csak a kész "eredményt", a külsővé tett értékeket és rendszert, a működési mechanizmust kell átadni. Ez számukra már normaként kerül közvetítésre, társadalmilag elfogadott értéként. (Habermas is hasonló módon beszél a rendszer normalizálódásáról.) Ez tehát a legitimáció folyamata, amikor a szubjektív értelemadásokból kialakult interszubjektív valóságkonstrukció intézményesült rendjét igazolni és ezáltal az "újaknak" - a teremtő cselekvésekben részt nem vevőknek - (újra) szubjektíválhatóvá, belsőleg elsajátíthatóvá kell tenni.

⁷ "a társadalom tagjai egy közösen konstruált, interszubjektív jelentést, illetve értelmi közeget teremtenek, és a legitimáció kérdésének csak ebben a folytonos, teremtő közvetítésben van realitása." Im. (Bayer) 33.o

"Egyszerre van benne szó tehát tudásról és értékekről, mely utóbbiak alátámasztják a tudás bizonyosságát és eligazítják az embert a maga tárgyiasult világában."⁸

(2) **Habermas** egy hasonló **legitimitásfogalmat** fejt ki ezekben az írásaiban⁹, bár ő a legitimitást alapvetően csak a politikai rend esetében értelmezi – de semmiképpen nem csak az államilag szervezett társadalmakra.

A politikai renddel szemben mindig megfogalmazódik egy igazolási igény "alulról", és ennek megfelelően fennállásának indokait "felülről" közvetítik. Azonban ez az igazolás-indoklás már nem arra vonatkozik, hogy miért áll fenn az adott politikai forma (a politikai rend léte és feladata - úgy látszik - nem kérdéses!?), hanem, hogy képes-e a dezintegrációtól megvédeni az adott közösséget, tud-e olyan közös identitást teremteni, és fenntartani, amely a közösség együttélését biztosítja.

"A *legitimitás-igény* a társadalom normatívan meghatározott identitásának szociálintegratív megőrzésére vonatkozik. A *legitimációk* ezen igény beváltását érintik, annak megmutatását, hogy a fennálló (vagy javasolt) intézmények miképpen és miért alkalmasak arra, hogy a politikai hatalom a társadalom identitása szempontjából konstitutív értékeket valósítson meg általuk."¹⁰

A modern államban ezek az igazolási eljárások normalizálódnak. Míg a premodern korban kezdetben az eredetmítoszok, majd a fejlett vallások, - a nagy alapítókra visszavezethető mindent átfogó filozófiák - hordozták egy közösség identitását, nyújtottak teljes és kizárólagos világképet az egyénnek, addig a modern társadalmakban a dogmatizált tudás, a tartalmi (elméleti) érvek helyett a "gyakorlati érvelés" került a középpontba, az ésszerű megegyezés eljárásai és előfeltételei, "az igazolások formális feltételei tesznek szert legitimáló erőre"¹¹. Azaz ma már nem a végső, "feltétlenül érvényes" indokok adják a legitimáció alapját, hanem azok a szabályok és kommunikációs előfeltételek, amelyek lehetővé teszik a közös akaratképzést, a szuverenitást, a közös identitás kialakítását.

Amíg az "ideológia gyártása" monopóliumként működött (egyetlen, mindent átfogó világmagyarázat, melyet az egyház, vagy az átöröklődő eredetmítosz közvetített), és kizárólagos meghatározottságot adott, addig ez az ideológia magyarázta természetesen a

⁸ Im. 34.o.

⁹ Habermas: *Legitimációs problémák a modern államban* In: *Válogatott tanulmányok*, Atlantisz, 1994. 183-223.o., valamint, *Válságtendenciák a kései kapitalizmusban* In: *Válogatott tanulmányok*, 59-139. o.

¹⁰ Im. 190.o.

fennálló rendet is. A modern kort azonban nem egy ilyen egységes felfogás, hanem a világmagyarázatok pluralizmusa jellemzi. Ezek nem választhatók el (mint semmi sem) a társadalmi összefüggésektől, a különböző társadalmi érdekektől. Éppen ezért a különböző *társadalmi csoportok közötti konfliktusok során* teremtenek valami egységesnek mondható képet, ami azonban már semmiképpen nem kizárólagos és a társadalmi érdekmozgásoknak megfelelően alakul is (persze itt hosszú és nagyon összetett folyamatokról van szó).

Azonban kialakulásuk és kikristályosodásuk bonyolultságában nagyon nehéz – mondhatni lehetetlen – közvetíteni ezeket a jelentésrendszereket, másrészt "bizonyítani" a működőképességükkel, hatékonyságukkal tudnak, amihez a használatuk minél tökéletesebb elsajátítása szükséges, ezért a különböző eljárások, szabályrendszerek, gyakorlatilag hasznosítható érvek válnak az érvényességi igények hordozóivá, ezek örökítődnek tovább, normalizálódnak, kapnak önálló jelentést. A világban való eligazodáshoz tehát elegendő, sőt az a racionális, ha az egyén csak ezeket a struktúrákat sajátítja el, főleg, mert számára már ezekkel azonosul az egész társadalmi rend működésének, fennállásának, "jóságának" az alapja, azaz a legitimáció alapja.

Nem arról van tehát itt szó, hogy a köznapi tudat valami alacsonyabb rendű tudat, hiszen teljesen racionális, az egyén szempontjából a legkövetkezetesebb cselekvésrendszereket alakítja ki. A lényeg az, hogy a társadalmi rendszer működése során az egyes társadalmi intézmények jelentés- és értelmezési struktúráiról leváltak a használati struktúrák, önállósultak, majd a fent leírt folyamat során azonosultak az adott társadalmi intézménnyel, tehát már mint annak fennállásának, működésének igazolási alapja tételeződnek tovább. Aki tehát a társadalmi "valóságot" már ezekkel a jelentésrendszerekkel azonosulva ismeri meg, annak ezek a mechanizmusok lesznek az értelemadók, a jelentéshordozók, azaz ezek alapján cselekszik, ha racionális és "normális". (Érdekes kérdés lenne megvizsgálni mindezen folyamatokban az értelmiség szerepét – de ez szintén nem tartozik a szűken vett témához jelen esetben)

Most rátérnék a **modern állam** problémáira.¹²

Az állam szerepét akkor tudjuk ebben a kontextusban jól leírni, ha elhelyezzük abban a rendszerelméleti keretben, mellyel Habermas dolgozik. Ő alapvetően négy alrendszer

¹¹ Im. 192.o.

¹² A modern állam és legitimációs mechanizmus habermasi elméletének feldolgozásában nagy segítséget jelentett Felkai Gábor előadása a témáról. ELTE, 1998. 03. 11.

különböztet meg, amelyek más-más szegmensét jelenítik meg a társadalomnak, és amelyekhez természetesen különböző input- és output kategóriák rendelhetők:

1. *gazdasági alrendszer*: mely természeti és emberi erőforrásokat használ inputként és fogyasztható javakat és szolgáltatásokat termel outputként.
2. *kulturális alrendszer*: mely orientáló értékeket, életmód mintákat, szocializációs sémákat "termel", és ehhez inputként igényli magukat az embereket, valamint természetesen bizonyos anyagi feltételeket a gazdasági rendszertől, művelődési, közvetítési lehetőségeket...
3. *politikai alrendszer*: ez az alrendszer még tovább osztható két részre. Mindkettő inputja a "diffúz tömegjelölés"¹³, de outputjukban lényeges különbségeket mutatnak fel.
 - a) Míg az *adminisztratív alrendszer* (én ezt a továbbiakban önálló alrendszerként fogom kezelni) az alapvető törvényeket, szabályokat, a gazdasági rendszer működési keretfeltételeit hozza létre, addig a
 - b) szűk értelemben vett *politikai alrendszer* (ezt fogom a politikai alrendszernek tekinteni) az elvileg minden állampolgárt érintő kérdésekben hoz döntéseket, alkot véleményt, állapít meg irányelveket.

A gyakorlati életben az adminisztratív rendszernek a szaktárcák, minisztériumok, a közigazgatás stb. feleltethető meg, míg a politikai rendszer kereteibe a kormányzat, a parlament, a törvényhozás, a pártpolitika tartozik.

Mind a négy társadalmi alrendszer sajátos teljesítményekkel kapcsolódik a társadalomba, ennek megfelelően mindegyik sajátos válságjellemzőkkel írható le:

<i>társadalmi alrendszer</i>	<i>válságtípus</i>
politikai	legitimációs válság
adminisztratív	racionalitás válság
kulturális	motivációs válság
gazdasági	gazdasági válság

¹³ Diffúz abból a szempontból, hogy nagyon sokféle okból származhat, de a lényege, hogy tömeges méreteket öltson.

Habermas elméleti rendszere azon a marxinak nevezhető alapon nyugszik, mely a gazdasági meghatározottságot tekinti kiindulópontnak a társadalmi törvények és mozgások leírására. Ez alapján lényeges választóvonal húzható a liberális kapitalizmus és a modern- vagy későkapitalizmus között:

A kapitalizmus liberális korszakát az állam éjjeliőr szerepben "vigyázta", ennek legfontosabb momentuma a gazdasági rendszeren kívül maradás. Ebben az időszakban a négy alrendszer még nem volt teljesen elválasztható egymástól, éppen ezért a gazdaság válsága végiggyűrűzött az egész társadalmon és saját alrendszerének kereteiből kilépve az egész rendszert megingatta. Az egyre erősödő gazdasági és társadalmi nyomás és az egyre mélyülő válságok kikényszerítették az állam szerepváltását, és a későkapitalista társadalomban egy teljesen más szöveggönyv alapján már a beavatkozó állam szerepét kell megjelenítenie. Ez azt jelenti, hogy komolyan belefolyik a gazdasági rendszer működésébe, egyrészt utólag a szociális rendszer segítségével az egyenlőtlenségek csökkentésének céljával, másrészt előzőleg a gazdaságpolitikai intézkedésekkel és a termelés azon területeire való bevonulással, ahol a gazdasági logika szerint nem lenne nyereséges, illetve az adott formában társadalmilag nem lenne kedvező a magánszféra működése.

Az állam megpróbálja tehát leválasztani a gazdasági mechanizmusokat a társadalmi élet más folyamatairól. De hogy a gazdasági válság hatásokat ellensúlyozni tudja, ehhez máshonnan, a többi alrendszerből igényel erőforrásokat (itt most nem csak anyagi jellegű erőforrásokról van szó, mint azt a későbbiekben láthatjuk). Úgy is mondhatnánk, hogy a gazdasági alrendszer válságjelenségeit "eltolja felfelé", szétteríti, ráterheli a másik három társadalmi alrendszerre.

Konkréten ez azt jelenti, hogy

- a) egyrészt az adminisztratív rendszer feladatköre nő az állami szerepvállalás kibővülése miatt, és ez a gazdasági jellegű tevékenység még komolyabb racionalitási kritériumokat jelent a szabályalkotás és működtetés terén, mint a keretfeltételek megteremtése;
- b) másrészt a politikai rendszer szempontjából nem csak maga a beavatkozás ténye, hanem az adóállam-forma is komoly legitimálási kényszert hordoz, ugyanis az adófizető állampolgárokkal el kell fogadtatni a súlyosabb terheket és a keményebb korlátozásokat;

c) valamint a kulturális alrendszerre is új feladatokat ró, hiszen olyan életmintákat és értékeket kell közvetítenie, melyek egyik oldalról fenntartják és generálják a gazdasági rendszer működését és fejlődését - ilyen a fogyasztás-orientáltság és a teljesítményelv, a munka fontosságának hangsúlyozása -, másrészt megteremtik az egész politikai rendszer iránti lojalitást.

Ezek a folyamatok nem egymástól elkülönülten zajlanak, nem is lehet őket ennyire szétválasztani. (És nem is úgy kell ezt elképzelni, hogy akkor máról holnapra például a kultúrát "gyártók" azt kezdik hirdetni, hogy dolgozni és fogyasztani jó.)

Kapcsoljuk össze ezeket a jelenségeket azzal a legitimációs mechanizmussal, amit pár oldallal ezelőtt kifejtettem! Kiindulópontunk a gazdasági mechanizmusoknak az egész társadalmon végiggyűrűző, és a rendszert egészében megrengető hatásának kiküszöbölése. Ezt a központi beavatkozás segítségével lehet elérni. Aki ebben a folyamatban részt vett, ezeket átélte, az megérti, hogy miért kellett ennek így lennie. De aki nem volt közvetlenül részese, illetve aki csak egy részét látja át a mechanizmusoknak és történéseknek, annak ez nem magától értetődő. Meg lehetne próbálkozni az egész mechanizmus-rendszer átadásával, és megismertetésével, de ez gigászi küzdelem lenne. (Kérdéses, hogy egyáltalán feltérképezhető-e teljes valójában, és egy ember meg tudja-e összességében ismerni!) Ugyanakkor felesleges is a rendszer működtetéséhez, ha vannak más módok, melyekkel a működési feltételeket meg lehet teremteni. És ez az a legitimációs mechanizmus, amely során a beavatkozó állam szerep normaként közvetítődik, működőképessége azonosul létének jogossági kritériumával, és mint formális működési mechanizmus tételeződik, mint egy alapvető rendszerjellemző. (A rendszer fennmaradása nem csak hatékonysági alapokon, hanem értéktételezéseken is nyugszik!) Azonban ehhez a fajta tevékenységhez az államnak valamiféle önállóságra van szüksége. Ezt a képviseleti demokrácia, a maga formalitásával biztosítja a politikai rendszernek, ami az adminisztratív rendszer működését is irányítja. Mindezek hatása a kulturális rendszerre a következőkben jól látható:

"A szociokulturális rendszer kései kapitalista társadalmakban az állampolgári és családi-hivatásbeli privatizmusban ragadható meg. Az állampolgári privatizmus a következőket jelenti: az adminisztratív rendszer irányítási és ellátási teljesítményeihez fűződő érdek a legitimációs folyamatban való alacsony fokú, de intézményesen tervezett részvétel mellett. (...) Az állampolgári privatizmus tehát a depolitizált nyilvánosság struktúráinak felel

meg. A családi-hivatásbeli privatizmus kiegészíti az állampolgári privatizmust; lényege a családra irányultság, egyrészt a fogyasztással és szabadidővel kapcsolatos érdekek, másrészt a státuszversengéshez mért karrierre orientáltság. Ez a privatizmus tehát a teljesítmény-konkurencia útján szabályozott képzési és foglalkoztatási rendszer struktúráinak felel meg. A politikai és a gazdasági rendszer szempontjából mindkét motivációs minta fontos."¹⁴

Azaz itt alapvetően "rendszerkonform kárpótlásokról" beszélhetünk, melyek lényege, hogy hatásaik tökéletesen beilleszkednek a gazdasági rendszer működési mechanizmusába, és megfelelnek a hatékonysági kritériumoknak, ugyanakkor ha ténylegesen ezek a minták maradnak fent, akkor egyben biztosítják a politikai rendszer legitimitását is. A politikai rendszer stabilitása ugyanakkor a gazdasági rendszernek fontos a válságok elkerülése végett, a gazdasági rendszer működése és hatékony fejlődése maguknak az állampolgároknak a létalapot biztosítja, tehát mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy ez jól működjön. Így alakulnak ki azok a kulturális sémák, melyek a fennálló rend alátámasztását és legitimációját megadhatják. (Nem térek ki rá, de fontosnak tartom megemlíteni, hogy itt lehetne megnézni az elit szerepét a társadalomban, mind a gazdasági, mind a politikai elit funkcióját, valamint az értelmiség helyét!)

A gazdasági válság elkerülése érdekében megtett lépésekről már beszéltünk, a másik három válságmechanizmus táplálkozhat egymásból: az adminisztratív rendszer válsága, a nem racionális döntések és szabályok alkotása a motivációkat csökkenti, és végső soron a legitimáció megvonásához vezethet; ugyanakkor a kulturális rendszerben a más életminták, a "nem rendszerkonform" szocializációs sémák is a politikai rendszerrel való szembekerüléshez vezethetnek, ami ha tömeges méretekben jelenik meg, akkor a legitimitás-válságba torkollik, ami viszont ugye a politikai rendszer bukását, ami továbblépve - a fenti logika szerint - a gazdasági rendszer válságát, és így akár az egész társadalom összeomlását vonhatja maga után.

Ezért fontos egy olyan mechanizmust találni, amely ezeket a rendszereket összeköti egymással, és összehangolja működésüket, és ezt a közvetítő szerepet Habermas a kommunikatív cselekvésben, a kommunikáció, a nyelv intézményében találta meg. De ennek vizsgálata már nagyon kifele mutat a szűken vett témából.

¹⁴ Habermas: *Válságtendenciák a kései kapitalizmusban* 115-116. o.

Végezetül összekapcsolnám **Gombár Csaba** és **Habermas** elképzeléseit. Mind a két elmélet, elképzelés természetesen más körülmények között, más kontextusban, és más fogalmi környezetben készült. De szerintem ennek ellenére lehet látni a kettő között bizonyos egymással összevethető pontokat.

Gombár Csaba az államot, mint értéket, az állameszmét, mint megkérdőjelezhetetlen ideológiát fogja fel, amit nem a hatékonysági kritériumok és működési mechanizmusok tükrén át kell vizsgálni, sőt az állameszmét mindenképpen le kell választani a megvalósult intézményes rendről, és politikai életről, hiszen ezek csak csekély megjelenési és megvalósítási formái magának az eszmének, és az emberi tökéletlenség miatt maguk is tökéletlenek lehetnek. Éppen ezért ezek esetleges működési, racionalitási zavarai és deficitjei semmiképpen sem bizonyító erejűek az "*állam, mint a társadalmi igazságosság letéteményese*" elképzeléssel szemben, mivel ez olyan alapérték, melyet kétségbe vonni egyet jelentene a civilizációs alapeszmék megkérdőjelezésével (igazságosság, egyenlőség, stb.). Azaz mindig azt a "felsőbb" értéket kell látni a döntések, lehetőségek és megvalósítási kísérletek mögött, mely az ókortól napjainkig mint társadalomszervező elv jelen volt, jelen van és Gombár úr szerint jelen is lesz, jelen is kell, hogy legyen, hiszen magából a társadalmiságból ered. Változhatnak tehát a történelmi és társadalmi feltételek, a környezet, ezek csak az állampolitika és az intézményes rend formáit érinthetik, hiszen ez az, ami "röghöz kötött", az állameszme túl van a társadalmi és történelmi meghatározottságon. Habermasi kategóriákkal mondván az államot az állameszme, az állam, mint érték kell, hogy legitimálja, nem az éppen aktuális működési forma, hiszen ez utóbbi a történelmi mozgásokkal együtt változik, és ha egy adott rendszertől meg is vonják a támogatást az állampolgárok, ez nem vonja (nem vonhatja?) maga után az állam létjogosultságának megkérdőjelezését.

Ezzel szemben Habermas éppen azt a mechanizmust írja le, mely során a legitimáció alapja az eszmék felől a hatékonysági kritériumok irányába mozdul el, és a működési képességek és használhatóságok válnak "értékké", normákká, rendszer- és társadalomszervező elvekké. Az állam létét már nem lehet valamiféle "végső" értékkel alátámasztani, az ideológiák pluralizmusának talaján már problémás (nem lehet?!) egyetemes eszmékről, mint egységes elfogadási, legitimáló kritériumról beszélni. Másrészt ebben az alapvetően gazdasági meghatározottságú társadalomban a legitimáció alapja a hatékonyság és a működőképesség,

hiszen az egész rendszer létének alapja a gazdaság, mely ezekre a szervezőelvekre épül. (Ez az erőteljes marxi kötődés és alap Habermas későbbi műveiben már nem jelenik meg ilyen tisztán és kritikátlanul¹⁵.) Habermas az ideológiák mezejéről a kőkemény valóság és materiális felfogás talajára lép, és így egészen más legitimációs folyamatról és elfogadási, értékelési mechanizmusról beszél.

Összességében két alapvetően eltérő elméleti kiindulópontból láttuk az állam szerepének és létjogosultságának kérdését. A kettő közé akármilyen relációjelet tenni teljességgel irreleváns és értelmetlen lenne. Én nagyon gondolatébresztőnek tartom mindkét hozzáállást, és úgy gondolom, érdemes mindkét oldal szellemi háttérével és irányzataival is megismerkedni.

¹⁵ lásd: Habermas: *A kommunikatív cselekvés elmélete I-II.*, A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő különkiadványa, Budapest, 1986.

Joshua S. Gans és George B. Shepherd:

Óriások zuhanása: vezető közgazdászok elutasított klasszikus cikkei

fordította: Cseh Attila

Vajon a vezető közgazdászok is küzdenek publikálási nehézségekkel? Azok a közgazdászok, akik a jelentősebb cikkeket írják elégedettek-e a folyóiratok elbírálási procedúrájával? Megkértünk 140 vezető közgazdászt - köztük az összes élő Nobel-díjast és John Bates Clark Medal díjast -, hogy mondjanak olyan példákat, amikor visszautasították cikkeiket. A meglepetés óriási volt. Több, mint hatvan százalékuk válaszolt, sokuk több oldalas kerek történetekkel.¹⁶ A levelek általános hangvételét jól kifejezi Paul Krugman: „Köszönet a gőz kieresztésének lehetőségéért.”¹⁷

Néhány közgazdász arról számolt be, hogy egy folyóirat sem utasította el munkáját. Ezeknek a szerzőknek a többsége főleg könyveket ír, kevés cikket nyújtanak be szaklapokhoz. John Kenneth Galbraith írta azt, hogy a szeplőtlen adatok „nem teljesen írásaim tökéletességének köszönhetőek, mint ahogy azt hinni szeretném. Az igazság az, hogy néhány éve már csak nagyon kevés cikket nyújtok be a magukat tudományosnak nevező folyóiratokhoz. Következésképpen nem volt mit elutasítani.” Robert Solow tapasztalata is hasonló: „Tény, hogy soha nem volt olyan munkám, amit elutasítottak volna. Ez talán azért van, mert utálok írni.”

Általánosságban azonban elmondható, hogy majdnem az összes rendszeresen publikáló közgazdásznak utasítottak már el dolgozatát, gyakran többször is, hiszen „még a legjobb baseball játékosok is melléütnek néha.” Paul Samuelson állítja például, hogy „igen, a szaklapok több olyan munkámat utasították már el, melyeket később „klasszikusnak” tituláltak. Kis túlzással azt mondhatnám, hogy az elutasított munkáim színvonala nem gyengébb, mint azoké, amiket elsőre elfogadtak.” A kutatásunk azt

¹⁶ Egy jövőendő könyv - *Rejected: Leading Economists Ponder the Publication Process* - az összes választ teljes egészében közli további vezető folyóiratok szerkesztőinek kommentárjával és elemzésekkel, publikációs segédesszközökkel (lásd Shepherd, 1994).

mutatja, hogy kezdetben legalább egy szakfolyóirat - és gyakran több is - utasított el később klasszikussá váló cikkeket. Egy kiadó azzal utasította el George Orwell Állatfarmját, hogy „lehetetlen állattörténeteket eladni az USA-ban” (Bernard, 1990). Hasonlóan a közgazdasági folyóiratok figyelmét is elkerülhetik kiváló írások.

Cikkünk a publikáció harcmezejéről elűzött tanulmányokból ad válogatást. A Nobel-díj és a John Bates Clark Medal nyerteseinek visszautasított munkáival és néhány más említésre méltó esettel kezdjük. Majd különböző szerzők fontosabb cikkeinek John Maynard Keynes, az *Economics Journal* szerkesztőjeként történő elutasításaira térünk rá. Végezetül néhány gondolatot közlünk a felmerült esetekkel kapcsolatban.¹⁸

A zord kaszás minden ajtón kopogtat - Nobel-díjasok és Clark Medalisták

A legtöbb Nobel-díjasnak és John Bates Clark Medal nyertesének utasították már el írását: a levelünkre válaszoló 20 nyertes közül csak három nem tett arról említést, hogy legalább egyszer elutasították volna. A mellőzött előkelőségek csoportja vegyes: konzervatívok, matematikai közgazdászok, nem-matematikai haladók, keynesisták, monetaristák, neoklasszikusok, fiatalok, öregek, sokféle témát felölelő cikkek szerzői.

James Tobin élénken emlékszik egy cikkének elutasítására, amit a beinduló Cowles Foundation Discussion Paper (CFDP) Yale-be költözése utáni első száma részére készített. „Nagy meglepetés volt a Yale University és a Közgazdasági Tanszéke számára, amikor 1955-ben a Cowles Commission Chicagóból odaköltözött. Számomra is az volt, mert én lettem az igazgatója ennek a világhírű kutatócsoportnak... Szerencsés véletlen folytán egy írásom éppen készen állt arra, hogy a CFDP első cikke lehessen. És mi sem lehetne jobb, mint közölni Cowles új életének első cikkét, melyet a Yale Egyetemről felkért, és nem Chicagóból importált új igazgatója jegyzett.” Tobin

¹⁷ Egy válasz nem éppen túl nagy lelkesedést fejezett ki: „Úgy gondolom, hogy a vizsgálódásuk alapvetően gúnyos, és nem éri meg a figyelmemet.”

¹⁸ Hacsak nem máshogy említjük, a cikkek többségét feltételek nélkül utasították el, azaz nem hagyták meg, hogy mit ajánlanak átírássra a közlés esetére.

munkája elsőnek terjesztette ki a probit $(0,x)$ regressziós elemzést a többváltozós regresszor alkalmazására.

Tobin benyújtotta a cikket a *Journal of the American Statistical Association*-hoz. A folyóirat kétszer is elutasította: „A *Journal of the American Statistical Association* bírálói nem voltak lenyűgözve, még azután sem, hogy másodszor is elküldtem nekik a kért változtatások megejtésével.” A cikk kallódott, mígnem Tobin 1975-ben az összegyűjtött munkáinak kiadásakor fel nem támasztotta. „Az elutasítás ellenséges és kiábrándító volt. De nem volt minden veszve.” Tobin hamarosan kifejlesztett egy elméletet a $(0,x)$ változó bármilyen regresszorral való kezelésére. „Ezt az elemzést „Tobitnak” keresztelte Arthur Goldberger. A név egyértelműen a „probit” visszacsengéséből adódott. Talán Goldberger is közrejátszott a fő mondandóm híressé tételéhez azokban a napokban, a *Zendülés a Caine Hadihajón* című népszerű Herman Wouk - aki 1942-ben tartalékos haditengerészeti osztálytársam volt - regénnyel egyetemben, melyben Tobit álnéven volt egy bekezdésnyi szerepem.”

Múlt ősszel ünnepelte 50. születésnapját Wolfgang Stöplér és Paul Samuelson „Protection and Real Wages” cikke. A cikk a jövedelem elosztásának árszabásáról szólt, és az általános egyensúlyi modelleket használta elemzési eszközként. A szerzők a cikket az *American Economic Review*-hoz nyújtották be, mely egyszerűen elutasította azt. Samuelson szerint a bíráló azt gondolta, hogy „az írás sérelmezi a szabad kereskedelem nemes voltát, ezenkívül elsősorban elméleti érdekesség csak.” A tanulmányt később a *Review of Economic Studies* publikálta.¹⁹

Az *Econometrica* elutasította azt a tanulmányt, ami Franco Modigliani egyik legismertebb és legszélesebb körben idézett korai írásműve, melyben a Duesenberry-Modigliani féle fogyasztási függvényt mutatta be. „1948-49-ben egy cikket dolgoztam, mely az aggregát megtakarítási viselkedés elméletének kifejlesztéséről szólt, amit azóta Duesenberry-Modigliani fogyasztási függvényként ismernek. Egy

¹⁹ A nemzetközi közgazdaságtan témájáról szóló fontos cikkeket gyakran utasították el. Például Samuelsonnak problémái voltak annak a cikkének a megjelentetésével, mely először szólt a kereskedelmi elméletek szállítási problémájáról. Miután Samuelson eredményei bebizonyosodtak, az *American Economic Review* Graciela Chichilnisky Samuelson eredményeit összefoglaló és azoknak ellentmondó cikkét utasította vissza. A *Journal of Development Economics* megjelentette Chichilnisky cikkét és később egy egész számot a cikk témájának szentelt.

1949-es, „jövedelemről és vagyonról” szóló konferencián adtam elő és utána elküldtem az *Econometrica*-nak, hogy jelentesse meg. A cikket Trygve Haavelmo levelével küldték vissza - aki, azt hiszem, az *Econometrica* főszerkesztője volt - anélkül, hogy bármit is átírásra ajánlottak volna. Ahogy emlékszem, az elutasítás egyedüli indoka az volt, hogy Haavelmo szerint akkoriban nem az újszerű, szellemes hipotézisek megalkotása, hanem sokkal inkább az időszerű problémák pontosabb becslési módszereinek kutatása volt a fő feladat.” A cikk később a *Studies of Income and Wealth*-ben jelent meg.

1962-ben William Sharpe benyújtotta „Capital Asset Prices: A Theory of Equilibrium Under Conditions of Risk” című cikkét a *Journal of Finance*-nek. A cikk, melynek több, mint 2000-es hivatkozása volt, a tőkepiaci árfolyamok modelljét mutatta be. A folyóirat szerkesztője egy bíráló javaslatára elutasította a cikket, holott az elutasítás Sharpe emlékei szerint „kétértelmű volt”. A szerkesztő véleménye az volt, hogy Sharpe feltevése, miszerint az összes befektető ugyanazokkal az előfeltételezésekkel él, „nevetséges” és a konklúziót „érdektelenné” teszi (Bernstein, 1992, 194-95.old.). Sharpe ennek ellenére tovább próbálkozott a folyóiratnál, de csak egy új szerkesztő érkezése után járt sikerrel. „A szerkesztés folyamata változás alatt volt. Végül új bírálókat kértek fel és az új szerkesztő is hozzájárult a megjelentetéshez, ami 1964-ben meg is történt.”²⁰

Gary Becker, aki különböző hivatkozási rangsorok előkelő helyein szerepel, szintén sokat szenvedett felháborító bírálói jelentésektől. „Mint a legtöbb közgazdásznak, nekem is vannak folyóiratok és kiadók által elutasított kézirataim.” Egy esetről be is számol. Karrierje kezdetén beadta a későbbi "Competition and Democracy" című művét a *Journal of Political Economy*-hoz. „A későbbi szerkesztő, Earl Hamilton hozzájárult a cikk közzétételéhez. De végül Frank Knight, a mű egyik bírálójának negatív megjegyzései miatt mégis visszavonta a hozzájárulását. Még mindig van egy másolatom Knight bírálói jelentéséből, és nem mondhatom, hogy ma

²⁰ A Theodore Schultz legkellemetlenebb publikálási emléke egy rossz könyvismertetés, „Az angol *Economic Journal*-nál megjelenő egyik legjobb könyvem ismertetője” volt. Az ismertető, a későbbi Lord Ballard, az elképzelt legkárosabb összefoglalót írta. A következmény, hogy ezzel úgy megvádolta a könyvet, hogy az

meggyőzőbbnek találom, mint akkoriban.” Beckert „elbátortalanította a bírálókat és félretette a cikkét”, mígnem végül a *Journal of Law and Economics*-ban néhány évvel később megjelent. Akárhogy is, de addig több cikket is kiadott, melyekben ugyanazt a megközelítést használta.²¹

Franklin Fisher meséli: „’The Costs of Automobile Model Changes since 1949’ (Zvi Griliches-szel és Carl Kaysennel) talán a legismertebb cikk, melyet másokkal írtam”. Amikor a szerzők beküldték írásukat az *AER*-hez „az írás elragadó bírálói jelentést kapott, mégis elutasították”. A szerkesztő szerint „a gépkocsimodell-váltás cikk nem volt különösebben érdekes ahhoz, hogy indokolja az *American Economic Review*-ban történő megjelentetést.” Fisher története aztán „happy end”-del végződött. „A *Journal of Political Economy*-ban könnyedén leközlöttük a dolgozatot és olyan sokszor adták ki újra, hogy azt már nem is számolom.” (Monz, 1992.)

Annak ellenére, hogy Paul Krugman számos befolyásos cikket írt, munkáinak többségét elutasították a szaklapok. „Ez az április 3-i levelére írt válasz, melyben cikkek elutasításáról szeretne történeteket - ha van ilyen, ahogy Ön írja. Jellemző, hogy levele pont egy napon érkezett meg azzal a másodszori elutasítással, melyet mind a mai napig legjobb munkáim közé tartozó cikkemre kaptam. Nem tudom, mi mások tapasztalata, de becslésem szerint bírálatra küldött dolgozataim 60%-át az első próbálkozásukkor elutasítják.” Publikációs gondjai ellenére Krugman nemrégiben kapta meg a John Bates Clark Medal-t.

Krugman példáinak egyike: „Azt hiszem, a legsúlyosabb elutasítást a monopolisztikus versenyről és a kereskedelemről szóló első írásomra kaptam, amit „Increasing Returns, Monopolistic Competition, and International Trade” címmel 1978 közepe táján küldtem el az *QJE*-nek. Nyolc hónapig tartott, míg megkaptam a választ: az elutasítás egy sima bírálói jelentésen alapult, amit bánok, hogy nem tettem el. A bíráló egyetértett abban, hogy a növekvő hozam és a tökéletlen verseny igen jelentős a

ismertető olvasói nem hittek a szemüknek és azonnal megvásárolták a könyvet. Az eladás és a fordítások jobbak nem is lehettek volna.

²¹ Becker a cikkének hosszúsága felett összeszólalkozott egy szerkesztővel. „Eredetileg a *Review of Economics and Statistics*-hoz küldtem be az írást. Annak ellenére, hogy a szerkesztő, Otto Eckstein hozzájárult a megjelentetéshez, azt kívánta tőlem, hogy egy jó nagy adaggal kurtítsam meg a cikket. Ezen felháborodtam, és inkább az *Economics Journal*-hoz adtam be.”

nemzetközi gazdaságban, de nem gondolta, hogy ennek az egyszerű formális modellekkel való leírása segítene megérteni ezeket a dolgokat.”

A cikk végül a *Journal of International Economics*-ban jelent meg, de csak két bíráló ellenvetése után. Akkoriban Jagdish Bhagwati volt a *JIE* szerkesztője: „Magam döntöttem úgy, hogy kiadom a cikket a növekvő hozamok elmélet két kiváló szaktekintélyének lehúzó véleménye ellenére is. Ehhez bátorság kellett, valamint az, hogy érezzem a téma fontosságát, hiszen Krugman korábban a tanítványom volt és normális esetben éppen negatív irányban szoktam elfogult lenni, azaz a saját tanítványaim munkáit nem szoktam közölni.”

Az elutasítások utóéletével kapcsolatban válaszolóink arról számolnak be, hogy a kezdetben elutasított cikkeik legtöbbje idővel más folyóiratban megjelenik. Mindamellett, ahogy azt Becker és Krugman is megemlítik, még ha más folyóirat közli is a cikket, a kezdeti elutasítás által okozott késedelem lehetővé teszi, hogy a téma más révén jusson be a szellemi köztudatba. Krugman „Target Zones and Exchange Rate Dynamics” című munkáját elküldte a *Journal of Political Economy*-nak. „Ebben az esetben éppen két kedvező bírálatot kaptam. A dolgozatot mégis visszaküldték, mert az egyik bíráló azt gondolta, hogy a cikk „nem elég érdekes” a *JPE*-nek. Így az 1991. augusztusáig meg sem jelent (végül a *QJE* közölte). Addigra az írásban bemutatott technikára épült „célsáv” irodalom megsokasodott és legalább 100 publikált és publikálatlan darabot tartalmazott; így hát a *QJE* verzióhoz egy kiegészítést kellett hozzáadnom a *későbbi* irodalmakra való utalásokkal.”

A folyóiratok James Buchanan számos írását is visszaküldték. Buchanan megjegyzi például, hogy „az államadósságról szóló első írásomat, a „External and Internal Public Debt” címűt, melyet végül is az *AER* adott ki, a *QJE*-től E. H. Chamberlin röviden és gorombán azzal utasította el, hogy „a cikket nem tudjuk elfogadni”. Nem volt indok, sem bírálói jelentés, semmi. Ez volt a legrövidebb elutasítás, amit valaha is kaptam.”

Gerard Debreu publikációs jegyzéke elég hézagos. „1951 körül „Numerical Representations of Technological Change” címmel cikket nyújtottam be a *Journal of Political Economy*-hoz, mely elutasította azt. Hiszem, hogy ennek egyik, ha nem a

legfőbb oka az volt, hogy a *JPE* számára túl matematizált volt, ami igaz is.” Később a *Metroeconomica* közölte a cikket.

Harry Markowitznak is meg van az elutasítások „magára eső része”. Jelentést tesz például arról, hogy egy új adatbázisról szóló cikkét azért utasították el, mert nemi megkülönböztetést tartalmazott. Ténylegesen a „dolgozó-férfi-szerűre ...”²² volt benne utalás.

Végül pedig az *Econometrica* nem volt hajlandó leközölni egy, a készletezésről szóló Kenneth Arrow cikket. Annak ellenére sem, hogy abban az időben Arrow volt az Econometric Society, az *Econometrica* anyaszervezetének elnöke. Arrow diplomatikusan úgy szól erről, hogy az eset a Society elfogulatlanságát demonstrálta.

Egyéb említésre méltó elutasítások

George Akerlof jelentékenyen járult hozzá az információ gazdaságtanához ‘The Market for ‘Lemons’: Quality, Uncertainty and the Market Mechanism’ című cikkével, melyben azt gondolta végig, hogy vajon léteznének-e piacok, ha a termék minősége nem lenne megfigyelhető. Mielőtt a *Quarterly Journal of Economics* végleg elfogadta Akerlof írását, négy évnyi publikációs kísérlet alatt három lap is savanyúan fogadta. „1967 júniusában nyújtottam be az *American Economic Review*-hoz az írást. A szerkesztőtől kaptam egy választ, miszerint a cikk érdekes, csak hogy az *American Economic Review* nem közöl ilyen triviális esetet.”

A cikk aztán a *Journal of Political Economy*-hoz került. Itt is elutasították. Bár az *AER* szerkesztője azért utasította el, mert egyértelmű, a *JPE* bírálói jelentése épp az ellenkezőjéről számol be: „a cikk túl általános ahhoz, hogy igaz legyen.” Olyan egyetemlegességet kölcsönzött cikkemnek, mely soha nem volt szándékomban. Többek között azt írták, hogy a tojások is különböző minőségűek, csak hogy először minősítik és csak aztán adják el őket. Hát a „The Market for ‘Lemons’” nem éppen azt jósolta, hogy nem lenne piac, ha nem lenne minőségi különbség? Így e szerint a bíráló

²² Angolul: „workman-like” (a fordító)

szerint a cikkem túl sokat jósolt. Talán azt felejtette el, hogy az írás olyan piacok nem-létét jósolta meg, melyek ténylegesen nem léteztek.”

Akerlof tovább próbálkozott. „Aztán elküldtem a cikket a *Review of Economic Studies*-nak. Az egyik segédszerkesztő buzdított, hogy tegyek így. Ennek ellenére az írás egy másik szerkesztőhöz került, akinek kevésbé előnyös véleménye volt róla. Ismét azzal utasították el, hogy „triviális”. Végül a *QJE*-hez került, mely lelkesedéssel fogadta.”

Az elutasítások elkedvtelenítették Akerlof-ot. „Azt gondolom, hogy a kezdeti kedvezőtlen fogadtatásnak hatása volt a munkámra. 1973-ig, mikor is 6 hónapos kutatóidőt töltöttem Angliában, nem vettem észre, hogy egész sokan olvasták már a cikket és tetszett is nekik. Azt hiszem, jobban követtem volna a cikk sorsát, ha nem éreztették volna velem, hogy szerencsés vagyok, hogy egyáltalán közöltetni tudtam. (Bár azt kell mondjam, hogy mind a mai napig szerencsémnek érzem, hogy közölték).”

Akerlof szerint a folyóiratszerkesztők azért utasították el a cikkét, mert egyrészt félték az információs szempontok gazdaságtanának bemutatásától, másrészt pedig nem tetszett nekik a cikk olvasmányos stílusa. „Lehetséges, hogy a szerkesztők mindkettőt elleneztek. Félték, hogy ha az „információt” behozzuk a közgazdaságtanba, akkor minden komolyságát elvesztené a tudomány, mivel bármit lehetne mondani - lévén, hogy az információ sokféleképpen hat az egyensúlyra. Másrészt a stílusa miatt is biztos elleneztek, mivel nem a közgazdasági folyóiratok megszokott ünnepélyességével íródott.”

Robert May tekintélyes biológus, aki nagyon fontosat és mértékadót alkotott a káosz-elméletben. Számos matematikai közgazdász bátorítására May és John Beddington közgazdasági orientációjú cikket nyújtott be az *Econometrica*-hoz az egyszerű dinamikus modellek endogén instabilitásáról. A folyóirat szerkesztője a következő kitöltött nyomtatvány-levéllel utasította el az írást:

Tisztelt May Úr!

A cikkéről szóló bíráló(k) jelentés(ei)t mellékeljük. Sajnálattal közlöm, hogy az *Econometricá*ban nem közölhetjük.

Tisztelettel:

[aláírás]

May szerint az árválkodó két bekezdéses bírálat a cikk anyagát köztudottnak és érdektelennek illette. „Írtam egy válaszlevelet a szerkesztőnek, aki úgy válaszolt, hogy a bíráló szakértő, és ki a csuda vagyok is én tulajdonképpen.”

May ekkor szakított a közgazdászokkal. „Egyszerűen úgy döntöttem, hogy a közgazdászok nem érik meg, hogy törődjünk velük (időhiány miatt sem), míg a végső célomnak, hogy a természetbiológiát szolgáljam az is megfelel, ha az írást a *Nature*-ben publikálom. Ez egy 1976-os *Nature*-ben meg is történt (s azt hiszem, hogy az írás a káoszelmélet legidézettebb cikke maradt, mely jelenleg a 2000-es hivatkozási számhoz közelít.)”

Robert Lucas 1972-es „Expectations and the Neutrality of Money” munkája elsőként vezette be a várakozások koncepcióját a monetáris elméletekbe és a makroökonómiába. Ennek ellenére az *American Economic Review* elutasította a cikket. A szerkesztő 1970-es, a közgazdasági folyóiratok matematikai összetettségének robbanása előtti levelében ellenezte a cikk technikai stílusát. „Ha van is világos végeredmény, az a kifejtésben eltűnik.” A bíráló egyetértett: „Rendkívül szabványosnak találom és nem vagyok meggyőzve, hogy értem Lucas elméletének közgazdaságát. ... Meglehetősen közlelről figyelem az *AER*-ben publikált cikkeket, és azokkal összehasonlítva Lucas fejtegetése megüti a szerintem lehangolóan száraz szintet. A magyarázat sokkal szabványosabb, mint például Samuelson vagy Cass-Yaari cikke, melyek mindegyike nehezen kapott kellő közgazdasági figyelmet.” Végül is Lucas a *Journal of Economic Theory*-ban publikálta cikkét.

The Quarterly Journal of Economics elszalasztotta a lehetőséget, hogy publikálja Jagdish Bhagwati első szakmabeli, „Immiserizing Growth” című munkáját. Bhagwati megjegyzi: „A *QJE* elutasítása – mint ahogy arra később fény derült – a

szerencsés véletlennek köszönhető, mellyel minden szerző szembenéz, és ami néha a bírálók tendenciózus és szeszélyes volta miatt akár örületet is okozhat.”

Néha úgy tűnik, hogy néhány szerző szerkesztői kapcsolatai miatt elkerülheti az elutasítás kockázatát: számos folyóirat szerkesztője például bizonyos szerzőket megkímél a normális bírálói processzustól. Richard Posner állítja: „Attól tartok nincs az Önök számára érdekes anekdotám. Persze voltak elutasított cikkeim, de közülük kevés volt közgazdasági. Közgazdasági cikkeim legjavát olyan szaklapok jelentették meg, ahol közeli barátaim a szerkesztők (mint például Ronald Coase és Bill Landes, mikor a *Journal of Law and Economics* szerkesztői voltak, vagy George Stigler és Sam Peltzman, mikor a *JPE*-t szerkesztették, vagy a *Bell Journal*, aminek Paul MacAvoy volt a szerkesztője), és ezen esetek többségében még formális engedélyezésre sem volt szükség.”

Hasonlóról tesz említést Ronald Coase: „Soha nem volt problémám cikkeim publikálásával. Vagy házi folyóiratnál publikáltam (pl. *Econometrica*) vagy a cikket felkérésre írtam (pl. egy konferenciára) és a megjelentetést biztosították.”

Mások arról számolnak be, hogy azok a szerkesztők, akik intellektuális szövetségesek írásait mentesítik a szokásos kiválogatási folyamat alól, esetleg kevésbé tisztességes módon elutasítják azokat a munkákat, melyek nem értenek egyet a szerkesztő álláspontjával. Egy közgazdász a belépési korlátokról szóló cikket nyújtott be egy chicagói folyóirathoz. A visszautasítás „egy 13 oldalas esszé volt, mely az összes chicagói félistent idézte, hogy miért nincsenek belépési korlátok, viszont a benyújtott műre nem tett utalást.”

Folyóiratok többszöri elutasítása után jelent meg Brian Arthur „Competing Technologies, Increasing Returns, and Lock-In by Historical Events” című munkája az *Economic Journal*-nál. Arthur egyszerű írói stílust használt. „Sokat vesződtem, hogy a mondanivalóhoz tartani tudjam magam és ne rejtsem el azt mindenféle elméleti tétel és ál-matematikai nyelvezet alá. Nagyra tartottam Akerlof ‘Citromos’ cikkét, mint ismertetést, és elhatároztam, hogy a cikkemet én is hasonlóan könnyen érthető, informatív stílusban írom. A jelenlegi közgazdasági szerkesztői munkát tekintve ez halva született elgondolás volt.”

A cikk hat éves Odüsszeiát járt be. „Először az *AER*-nél utasították el felületes módon. Aztán a *QJE*-hez nyújtottam be, és ott sem fogadták el. Később mivel Clower elhagyta az *AER*-t, újra benyújtottam hozzájuk. Egy bírálói körön keresztül, amit két fellebbezési kör követett. Végül két évvel a másodszori benyújtás után ismét elutasították. ... Ezek után az *EJ*-hez nyújtottam be, ahol szintén visszautasították. Ott is fellebbeztem, aminek eredményeként végül 1989-ben az *EJ* lehozta a cikket. ... Az írással a bírálók problémája végig az volt, hogy a gondolat már valahogy „ismert”, s az sem túl változatos formában van megfogalmazva, vagy a tárgyalás túl „csevegős” és ezért naiv. Nyolc átíráson ment keresztül a cikk, minden egyes alkalommal nehezebb lett, sokkal formálisabb és kevésbé informatív, de ezáltal végül közölhetőbb is.”

Más szerzőkhöz hasonlóan, Arthur is arról számol be, hogy az elutasítási késelem az aktualitást fenyegette. „Mivel azok a cikkek, amelyek az enyémre épültek szép lassan az irodalomjegyzékembe kerülhettek volna, a bírálók azt mondták, hogy a gondolat már megjelent az irodalomban.”²³

Két folyóirat is elutasította Fischer Black és Myron Scholes széles körben használt opcióárazási formulát tartalmazó cikkét. Elsőként „The Pricing of Options and Corporate Liabilities” címmel küldték el a *Journal of Political Economy*-nak. A szerkesztő bírálónak való kiküldés nélkül utasította el a dolgozatot. Túl sok pénzügy túl kevés közgazdaságtan. Aztán a *Review of Economics and Statistics*-nál próbálkoztak. Megint bírálói jelentés nélkül kapták vissza. *JPE* leadta az írást, miután a chicagói Eugene Fama és Merton Miller beszélt a chicagói szerkesztővel. A késelem miatt a *Journal of Finance* még mielőtt a *JPE* megjelentette volna magát a cikket, kinyomta a Black-Scholes formula empirikus tesztjét (Bernstein, 1992. 220-221. oldalon tünteti fel ezt az anekdotát).

„Természetesen nekem is adtak vissza cikkemet” – mondja Oliver Williamson. Brookings elutasította például a „Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust, Implications” c. könyvét. „A bírálók ortodox meggyőződésűek voltak és nem látták a munka érdemét. A megközelítést, a szerzőt, vagy mindkettőt olyan hasznavehetetlennek vélték, hogy átdolgozást sem kértek ... A Free Press aztán

később, 1975-ben megjelentette a művet. Az 1990-es hivatkozás túlszárnyalja az *Általános elméletét* és a *Nemzetek gazdagságát*, bár Marx-ét (*A Tőke*) nem.”

James March humorosan fogja fel történetét. „Hát persze, hogy van elutasított írásom, még jó indokuk is volt rá. ... Emlékszem, egy alkalommal a bíráló két bekezdéses kommentárt fűzött egy dolgozathoz, melynek társszerzője voltam. Az első bekezdésben azt kifogásolta, hogy a kulcsállítás triviális és nyilvánvaló, a másodikban pedig, hogy rossz. Igazán eldönthette volna, hogy most melyik.”²⁴

John Maynard Keynes Látható Keze

A század első felének jó részében John Maynard Keynes volt az *Economic Journal*, az időszak első közgazdasági folyóiratának szerkesztője. A válaszolók nagy számú megjegyzéseket küldtek Keynesről, mint szerkesztőről. Kenneth Boulding első cikkét Keyneshez nyújtotta be „és egy elbűvölő elfogadási feltételrendszert kaptam, melyben a cikk javítására szóló értékes javaslatok szerepeltek, melyeket követtem is.” Keynes aztán ki is adta Boulding írását. Bár több más Keynes-szel történő találkozó – amiket gyakran volt tanítványa, Frank Ramsey tanácsolt – kevesebb gyönyörrel járt.²⁵

1923-ban Bertil Ohlin nyújtott be a nemzetközi gazdaságtanban vizsgált tényező-arányra vonatkozó művet. Az elmélet később Nobel-díjat hozott Ohlinnak. Keynes egy nyers levéllel küldte vissza a kéziratot: „Ez a semmivel egyenértékű és elutasítandó. J. M. K.” Ohlin megjegyzi: „Talán véletlenül volt benne [a megjegyzés] a csomagban, amikor visszajött a kézirat. Még mindig megvan ez a papír és értékes dokumentumként őrzöm. Az írást, amit Keynes elutasított, nem közölték többé.” (Patinkin and Lieth, 1977, 161-162. Old.)

²³ Waldrop (1992) Arthur nehézségeinek még teljesebb történetével áll elő.

²⁴ Gordon Tullock nem engedi, hogy elutasítással elvegyék a kedvét. Olyan könyvet készít, mely csupán az ő elutasított munkáit tartalmazná. Reméljük, hogy kiadóra talál.

²⁵ Jan Tinbergen említést tesz Keynes megbízhatóságáról. „1946-ban szerencsém volt találkozni John Maynard Keynes-szel. Említettem neki, hogy több ország export termékek iránti keresletének is megbecsültem az árugalmasságát és egy –2 körül9 számot találtam, ugyanazt, amit ő megérzésszerűen használt a „Béke gazdasági következményei”-ben (1920). Azt gondoltam örülni fog, hogy megérzése „igaznak bizonyult”; tipikus közgazdász magatartás. De a reakciója más volt: „milyen jó Önnek, hogy rátalált a helyes számra”. Az ő számára a megérzés maga az igazság volt, inkább mint az ökonometria eredménye. Lehet, hogy igaza volt! Ez egyfajta lecke volt számomra.”

Keynes Ohlin írásához hasonlóan elutasította Harold Hotelling „The Economics of Exhaustible Resources” cikkét is. Az írás a ma Hotelling törvényként ismert tételről szólt: a szűkös erőforrás ára a kamatlábbal emelkedik. Hotelling variációs számítással igazolta az eredményeket. Bár az *Economic Journal* korábban publikálta Frank Ramsey „The Mathematics of Saving” cikkét, mely szintén variációs számítást alkalmazott, s bár annak ellenére, hogy a két írás különböző témákról szólt, Keynes azzal utasította vissza Hotelling cikkét, hogy túl összetett variációs számításra épült, és különben is az *Economics Journal* már lehozta Ramsey hasonló technikát használó írását. Kenneth Arrow erre így emlékszik vissza: „Amikor erről a cikkről beszéltem Hotellinggel, szomorúan közölte, hogy már beadta a cikket publikálásra az *Economic Journal*-hoz. Annak ellenére, hogy a cikk jelmondata szerint mindenféle közgazdasági elemzésre nyitott volt, visszautasították, mint az olvasó számára túl bonyolult művet. Aztán a dolgozat a *Journal of Political Economy*-ban jelent meg, mely nem igazán tekinthető a matematikai közgazdaságtan fő médiumának.”

Keynes elutasította Harrod cikkét is, melyben a határbevétel-görbét vázolja fel. Bár később az *Economic Journal* lehozta a cikket, Harrod úgy érezte, hogy a várakozás az új koncepció tekintélyének rovására ment. Harrod Keynes biográfiájában az írja (1951. 159. old.), hogy „Keynes buzgalma megkárosította”. „1928-ban egy rövid cikket nyújtottam be az általam aggregát keresleti görbe növekményének nevezett téma kidolgozásáról. Ezt Keynes megmutatta F. P. Ramsey-nek, aki ellenvetését fejezte ki. Az akkori gyenge egészségi állapotom és főiskolai kötelezettségeim miatt elbátortalanodva tettem fiókba az anyagot 18 hónapra. Aztán felvettem az ügyet Ramsey-nek, aki egy régi barátom volt, és visszavonta korábbi álláspontját. Újra benyújtottam a cikket és 1930-ban megjelentették. ... Ha Keynes nem hallgatott volna olyan könnyedén Ramsey kritikájára és már 1928-ban megjelent volna a cikk, akkor a jól ismert közgazdasági eszköz „felfedezésének” semmi sem vetett volna gátat.”

Paul Samuelson emlékei szerint „Roy Harrod haraggal ment Keynes sírjához mivel szerinte a tökéletlen verseny közgazdaságtanában történő korai feltűnése Keynesnek az *Economic Journal*-nál meglévő abszolút hatalma miatt maradt el. Így Harrodot megfosztották a „határbevétel” fogalom felfedezésének érdemétől. Ez mind

Frank Ramsey, a logikai és matematikai zseni tanácsára történt. Egy zseninek minden új ötlet valóban „nyilvánvaló” és az volt 1838-ban Cournot-nak is. Kemény falat Harrod vagy bármelyikünk számára, ha a szellemi örökségünk gyökereit 1750-ben Humenál vagy 1826-ban von Thunennél találjuk.”

Keynes vette először Milton Friedman vérét is. „Az első publikált szakmai cikkem címe „Professor Pigou’s Method for Measuring Elasticity of Demand from Budgetary Data.” Ezt először az *Economic Journal*-hoz nyújtottam be. A híres angol közgazdász, A. C. Pigou néhány munkájának kritikáját tartalmazta. John Maynard Keynes-től kaptam választ (aki akkor szerkesztője volt a folyóiratnak) azzal, hogy megmutatta a cikket Pigou professzornak és Pigou professzor nem hiszi, hogy a kritika helyes lenne, ezért nem hajlik a megjelentetésre.”

Friedman aztán a *QJE*-nek küldte el a munkát. „Miután bíráltak – ha jól tudom Wassily Leontief, s azért, mert az írás erősen matematizált volt – Taussig professzor elfogadta és a *Quarterly Journal of Economics* 1935-ös novemberi számában meg is jelent.”

Keynes Tibor Scitovsky legismertebb munkáját is elutasította. „A legkorábbi, legtöbbször idézett és újra megjelent munkámat, a „A Reconsideration of the Theory of Tariffs” című cikket Keynes, mint az *Economic Journal*-ban megjelenésre nem alkalmas írást utasította le. Aztán 1942 februárjában a *Review of Economic Studies*-ban leközölték a dolgozatot. Kárpótlásként Keynes legközelebbi barátja és munkatársa, R. F. (a későbbi Lord) Kahn ugyanezen folyóirat 1947-48-as első számában egy rövid jegyzetében idézett belőle és felhívta a figyelmet az írás főbb pontjaira.”²⁶

Tanulságok és következmények

A bírálói folyamat egy Dr. Jekyll - Mr. Hyde típusú személyiséget követel. A válaszolók közül sokan a jó oldalát dicsérték: hogy a bírálói munka folytán a dolgozat

²⁶ 1924-ben hasonlóan vetette el Knut Wicksell egy írását, amit később „Ricardo on Machinery and the Present Unemployment: An Unpublished Manuscript by Knut Wicksell” címmel közölt az *Economic Journal*. Lásd Jonung (1981). Keynes Michal Kalecki „A Theorem on Technical Progress” című munkáját sem fogadta el. Ez később a *Review of Economic Studies*-ban jelent meg 1941-ben.

a legmegfelelőbb folyóirathoz kerül, más publikációk és cikkek találkozását, a cikkek javulását segíti elő - és a rossz munkák publikátlanságával megóvjja a szerzők hírnevét. Edward Lazear és Sherwin Rosen például arról adnak számot, hogy a *Journal of Political Economy*-val a „Rank-Order Tournaments as Optimal Labor Contracts” című cikkük feletti három éves procedúrájuk értékes volt: Lazear mindenféle szenvedésért és megpróbáltatásért hálás a bírálónak. Megérte az eltöltött időt.²⁷ Jean Tirole állítja: „Az egyik legjobb cikkemet egyszer elutasították, de az én hibámból történt.” Takashi Negishi tapasztalata is hasonló. „Ami a saját munkáimat illeti, a legtöbb esetben úgy gondoltam, hogy a szerkesztőknek és a bírálóknak igazuk volt, amikor elutasították őket.” Amartya Sen egyetértően állítja: „A beadványokkal óriási szerencsém volt, de amit elutasítottak joggal dobták ki!”

A helyzet persze nem ennyire rózsás, a mi munkánk is sok elégedetlenséget fedezett fel az eljárásokkal kapcsolatban. Sok válaszolónk helytelenítette az unott, nemtörődöm szerkesztők és bírálók eljárásait. Roy Radner, akinek „kevés munkáját utasították el” jegyzi meg: „Az én benyomásom az, hogy a bírálatok nagy része - legalább is a közgazdasági folyóiratok esetében - rendetlen, felelőtlen és szűk látókörű. Ez zavaró lehet mind a szerzőknek, mind a szerkesztőknek.” William Baumol egyetért: „Mindannyiunknak volt olyan elutasításban részünk, mely dühítő, mivel nagy valószínűséggel a bíráló nem a cikket megillető figyelemmel és megértéssel olvasta a dolgozatot.” Graciela Chichilnisky hasonlóképpen jegyzi meg: „Véleményem szerint minél újszerűbb és érdekesebb a dolgozat, annál valószínűbb, hogy elutasítják. A szerkesztők ritkán olvassák el a cikket és a bírálók sem mindig alaposan.” Richard Freeman szerint „az elutasításból egyet lehet gondolni: azt, hogy a szerkesztők és a bírálók vak sportbírók vagy a Beépített Téglá S. C. tagjai, esetleg - még drasztikusabban - hozzá-nem-értők.”

²⁷ Max Corden hasonlóképpen állítja, hogy az egyik később fontossá váló cikk elutasítása szerencsés volt, lehetővé tette, hogy egy másik szakfolyóirat szerkesztője feljavítsa azt. „Az általam írt leghatásosabb cikk az idézettség és a későbbi irodalom és empirikus munkák alapján a „The Structure of a Tariff System and the Effective Protective Rate”, *EJ*. A kritika technikai jellegű volt és kevésbé fontos dolgokkal foglalkozott, és a bíráló egyértelműen nem kapta el a fonalat. De ezek után átdolgoztam és elküldtem Harry Johnsonnak tanácsot kérve tőle. Azt tanácsolta, hogy küldjem el a *JPE*-hez (amelynek ő volt a szerkesztője). Aztán számos építő kritikát tett a javítás érdekében, melyeket mind el is fogadtam. Az eredeti *EJ* bíráló szívességet tett nekem arra készítetve, hogy egy sokkal jobb szaklapnál publikáljam a dolgozatot.”

A válaszolók közül sokan a nem ortodox szaklapokból származó korrekt bírálatok nehézségeiről számolnak be. A lapok matematizáltságának foka kirívóan ez irányú viselkedést mutat. Az 1970-es évekig a szerkesztők gyakorta utasítottak el cikkeket matematikai komplexitásuk miatt.²⁸ Az uralkodó szerkesztői ortodoxia a megérzéseket hangsúlyozta és a mélyebb matematikai művet száraznak és irrelevánsnak tartotta. Tinbergen, Friedman, Hotelling, Debreu és Lucas korai cikkeit mind túlzott matematizáltság miatt vetették el.²⁹

Az 1970-es években aztán kiegyenlítődött a helyzet. A vezető folyóiratok megtöltődtek tételekkel, egyenletekkel. Az olyan cikkeket, melyek közgazdasági gondolatokat tisztán szövegesen, képletek nélkül közöltek elkezdtek visszautasítani azzal, hogy nem eléggé matematizáltak. Kiváló példák erre Akerlof és Arthur írásai.

Az elutasítás rendszerint nem öli meg a cikket; példánkban az elutasított cikkek általában máshol publikálásra kerültek akkor is, ha a cikk nem volt ortodox. Richard Nelson említi, hogy „amíg valaki olyat ír, ami nem egészen ortodox, el kell fogadnia az elutasítást, de ha tovább próbálkozik más lapoknál, végül megfelelő helyre fog találni. Azt hiszem, hogy ma ez még igazabb, mint régen, mondjuk úgy 15 évvel ezelőtt. Új folyóiratok egész sora nyílt meg azóta, elfogadva a kevésbé ortodox megközelítéseket is.”³⁰

Bár ha végül sikerül is megjelentetni a cikket, a korai elutasításból származó késedelem más hasonló írások előszöri megjelenését, esetleg a mű befolyásának csökkenését okozhatja. Például az *AER*, *Review of Economics and Statistics* és az *EJ*

²⁸ Még a legnagyobb lapok sem tudtak matematikai jelöléseket nyomtatni. Amikor 1958-ban Franco Modigliani és Merton Miller benyújtotta a Modigliani-Miller tételt kifejtő cikküket az *American Economic Review*-hoz, a szerkesztő nem engedte meg, hogy a cikk \bar{X} -ot tartalmazzon, az *AER* betűtípusa nem tartalmazott matematikai jelöléseket. A szerzők nagy balhét csaptak és végül megtarthatták az \bar{X} -ot.

²⁹ 1948-ban Charles Roos közölt egy esetet (1948, 127-128. Old.) a matematika, statisztika és közgazdaságtan kombinálásából származó nehézségekről. Egy fiatal közgazdász a statikus gazdaság elméletét próbálta kiterjeszteni egy tesztelhető dinamikus struktúrára. A dolgozata technikai matematikát és statisztikát tartalmazott. Egy vezető amerikai szaklap elutasította a publikációt, hacsak nem kihagyja a matematikát és a statisztikát. Egy matematikai szaklap hajlandó lett volna leközölni, de csak a közgazdaságtan és a statisztika nélkül. Egy statisztikai folyóirat pedig a matematika és a közgazdaságtan eliminálását kérte.

³⁰ Néhány válaszolónk úgy találja, hogy egyes területeken könnyebb publikációt kiadni, mint másokon. Például Vernon Smithnek egészen nehézkes volt gyakorlati közgazdasági munkáját megjelentetni. „Ez az, ahogy mi gyakorlatiak élünk! Messze attól, amikor még csak elméletiként dolgoztam. Aztán sikerült az WC-papírjaimat (toilet paper) megjelentetni.”

mind elutasította F. M. Scherer dolgozatát. A lapnak, mely végül lehozta, abban az időben USA-szerte 55 előfizetője volt.

A szerkesztőktől származó válaszlevelek azzal próbálják bátorítani a szerzőket, hogy megjegyzik: „A cikk elutasítása sem személyes szidalmat, sem a cikk gondolatainak megjelenthetetlenségét nem jelentik.” Bár a következő, kínai közgazdaságtani folyóirattól származó elutasító levél két mondatban ugyanezt a durva károsító hatást fejt ki: „Határtalan örömmel fogadtuk kéziratát. Ha közölnénk a dolgozatot, akkor többet az Önénél kevésbé színvonalas cikkeket nem közölhetnénk. És mivel elképzelhetetlen, hogy a következő ezer évben ehhez hasonlót látunk, sajnálatunkra kénytelenek vagyunk visszaküldeni isteni munkáját, és ezerszer kérjük, nézze el rövidlátásunkat és féltékenységünket” (Bernard, 1990, 44. Old.).

A kockázat, hogy még vezető közgazdászok sincsenek biztonságban, nem csak dühössé és mérgessé tesz, de Jób-szerű megjegyzésekre késztet. Minden közgazdász latolgatja: „Miért éppen én?” Paul Krugman szerint „A magabiztos válasz, hogy mert annyira újszerű a cikkem, hogy még nem értik meg. Valószínűbb, hogy a bírálók és a szerkesztők közelítik meg rosszul a dolgot, több eredetiséget igényelve, mint amennyi tényleg van. Bármilyen is legyen az ok, még mindig reszketve és félelemmel bontom fel a válaszleveleket, és annál gyakrabban, minél ritkábban jön rossz hír. Most éppen szörnyen állok a gazdaságföldrajzos munkámmal. A bírálók szerint ez nyilvánvaló, rossz, és különben is már évekkkel ezelőtt megjelent.”

Akár gyengéd, akár durva, akár jogos, akár alaptalan, a visszautasítás szenvedést okoz. Richard Freeman jegyzi meg, hogy „mindenkinek van valami „gonosz”, inkorrekt, hülye bíráló által elutasított „jó” cikke, és mindenkinek van egy „rossz” cikke, amit jogosan utasítottak el. Egyik sem olyan lehangoló, mint egy egyoldalú szerelemben elutasított tizenéves, de azért mégis nehéz feledni.”³¹

Talán a publikációs nyavalygás csupán az egészséges kritika folyamatának sűrűlődséről szóló mese? Thomas Schelling bátran jelenti ki, azt, amit más bírálók is tudnak: „Még a legkorrektebb, leglelkiismeretesebb bírálók és szerkesztők is tévednek.

Emlékszem, hogy egyszer azt ajánlottam a Harvard University Press-nek, hogy ne adjanak ki egy kéziratot, aztán amikor a tanácsom ellenére kiadták, elég fontossá vált a mű. Nem is merem megmondani, melyik munkáról van szó.” Mindazonáltal a publikálási folyamatról szóló, a folyamatból a legtöbbet profitáló híres közgazdászok - a projektünk által provokált - ideges és bosszús kifakadása elgondolkodtató, s megkérdőjelezi, hogy vajon a folyamat megfelelően működik-e.

A következő felsorolás a dolgozatban szereplő cikkeket tartalmazza végső megjelenési helyükkel.

Akerlof, George, „The Market for ‘Lemons’: Quality, Uncertainty and the Market Mechanism,” *Quarterly Journal of Economics*, August 1970, 84:3, 488-500.

Arthur, W, Brian, „Competing Technologies, Increasing Returns, and Lock-In by Historical Events,” *Economic Journal*, March 1989, 99, 116-31.

Becker, Gary S., „Competition and Democracy,” *Journal of Law and Economics*, 1958, 1, 105-09.

Becker, Gary S., „A Theory of the Allocation of Time,” *Economic Journal*, September 1965, 75, 493-517.

Bhagwati, Jagdish, „Immiserizing Growth: A Geometrical Note,” *Review of Economic Studies*, June 1958, 25, 201-05.

Black, Fisher, and Myron Scholes, „The Pricing of Options and Corporate Liabilities,” *Journal of Political Economy*, May/June 1973, 81:3, 637-54.

Buchanan, James M., „External and Internal Public Debt,” *American Economic Review*, December 1957, 47:6, 995-1000.

Chichilnisky, Graciela, „Basic Goods, Commodity Transfers and the New International Economic Order,” *Journal of Development Economics*, December 1980, 7:4, 505-19.

³¹ A részletezett történetek további diszkriminációról és ígéretes fiatalok frusztrációtól elbátortalanított pályaelhagyásáról is tesznek említést. Bár Blank (1981) állítja, hogy a nemi diszkrimináció egy vezető közgazdasági lapnál sem létezik.

Corden, W. Max, "The Structure of a Tariff System and the Effective Protective Rate," *Journal of Political Economy*, June 1966, 74:3, 221-37.

Debreu, Gerard, „Numerical Representation of Technological Change,” *Metroeconomica*, August 1954, 6:2, 46-68.

Fisher, Franklin M., Zvi Griliches, and Carl Kaysen, „The Costs of Automobile Model Changes Since 1949,” *Journal of Political Economy*, October 1962, 70:5, 433-51.

Friedman, Milton, „Professor Pigou's Method for Measuring Elasticities of Demand from Budgetary Data,” *Quarterly Journal of Economics*, November 1935, 50:1, 151-63.

Harrod, Roy, „The Law of Decreasing Costs,” *Economic Journal*, December 1931, 41, 566-76.

Hotelling, Harold, „The Economics of Exhaustible Resources,” *Journal of Political Economy*, April 1931, 39:2, 137-75.

Jonung, Lars, „Ricardo on Machinery and The Present Unemployment: An Unpublished Manuscript by Knut Wicksell,” *Economic Journal*, March 1981, 91:361, 195-205.

Kalecki, Michal, „A Theorem on Technical Progress,” *Review of Economic Studies*, May 1941, 7:1, 178-84.

Krugman, Paul R., „Increasing Returns, Monopolistic Competition, and International Trade,” *Journal of International Economics*, November 1979, 9:4, 469-79.

Krugman, Paul R., „Target Zones and Exchange Rate Dynamics,” *Quarterly Journal of Economics*, August 1991, 106:3, 669-82.

Lazear, Edward P., and Sherwin Roosen, „Rank-Order Tournaments as Optimal Labor Contracts,” *Journal of Political Economy*, October 1981, 89:5, 841-64.

Lucas, Robert E., „Expectations and Neutrality of Money,” *Journal of Economic Theory*, April 1972, 4:2, 103-24.

May, Robert, and John Beddington, „Nonlinear Difference Equations: Stable Points, Stable Cycles, Chaos,” mimeo, Princeton University, Department of Biology, 1975.

May, Robert, „Simple Mathematical Models with Very Complicated Dynamics,” *Nature*, June 10, 1976, 261, 459-67.

Modigliani, Franco, „Fluctuations in the Savings-Income Ratio: A Problem in Economic Forecasting.” *Studies of Income and Wealth*, Vol. 11. York: National Bureau of Economic Research, 1949, 371-440.

Ohlin, Bertil, *Interregional and International Trade*. Cambridge: Harvard University Press, 1933, Chapters 1-3. Appendix I.

Scitovsky, Tibor, „A Reconsideration of the Theory of Tariffs,” *Review of Economic Studies*, 1942, 9:2, 89-110.

Sharpe, William, „Capital Asset Prices: A Theory of Equilibrium Under Conditions of Risk,” *Journal of Finance*, 1964, 19:3, 425-42.

Stolper, Wolfgang, and Samuelson, Paul A., „Protection and Real Wages”, *Review of Economic Studies*, November 1941, 9, 58-73.

Tobin, James, „Multiple Probit Regression of Dichotomous Variables,” *Collected Essays of James Tobin*, Vol. 2. Chicago: Markham, 1975, Chapter 43.

Felhasznált irodalom

Bernard, Andre, ed., *Rotten Rejections*. London: Penguin Books, 1990

Bernstein, Peter, *Capital Ideas: The Improbable Origins of Modern Wall Street*. New York: Free Press, 1992.

Blank, Rebecca M., „The Effects of Double-Blind versus Single-Blind Reviewing: Experimental Evidence from the *American Economic Review*,” *American Economic Review*, December 1991, 81:5, 1040-67.

Harrod, Roy, *The Life of John Maynard Keynes*. New York: Norton, 1951.

Moggridge, D. E., *Maynard Keynes: An Economist's Biography*. London: Routledge, 1992.

Monz, John, ed., *Econometrics: Essays in Theory and Applications: Collected Papers of Franklin M. Fisher*. Cambridge: MIT Press, 1992.

Patinkin, Don, and J. Clark Leith, eds., *Keynes, Cambridge and the General Theory*. London: Macmillan, 1977.

Roos, Charles F., „A Future Role for the Econometric Society in International Statistics,” *Econometrica*, April 1948, 16:2, 127-34.

Shepherd, George B., *Rejected: Leading Economists Ponder the Publication Process*. Arizona: Thomas Horton and Daughters, 1994.

Waldrop, M Mitchell, *Complexity: The Emerging Science at the Edge of Order and Chaos*. New York: Simon and Schuster, 1992.

Kemény Vagyim:

Veszély nélkül a garanciák ellen

- háttérbeszélgetések Egyik és Másik között -

Első beszélgetés³²

*amelyben E. és M. bevezetik a garancia-morál fogalmát,
hogy aztán ízekre szedhessék*

Egyik: ...Malinowski, amikor klasszikusnak számító Trobriand-szigeteki terepmunkája során az őslakók mindennapjait átszövő mágiákat próbálta értelmezni, arra a következtetésre jutott, hogy a mágia - ellentétben kortársai irracionalista felfogásával - fontos és a mi számunkra érthető funkciót tölt be az adott közösség életében: egyes cselekedetekkel kapcsolatos bizonytalanság csökkentését teszi lehetővé, illetve az adott tevékenységet végzők önbizalmát növeli. A természet szeszélyeinek kitett vállalkozások (utazások, építkezések stb.), sorsfordító, ámde következményeiket tekintve bizonytalan kimenetelű döntéseknek elengedhetetlen részét képezik a mágiák, amelyek mintegy *garanciaként* szolgálnak az ügy sikeréhez.

Úgy tűnik számomra, hogy az erkölcsi normáktól sokan azt várják, hogy hasonló feladatot lássanak el: csökkentsék a bizonytalanságot, nyújtsanak alapot döntéseinkhez, garantálják azok helyességét.

Másik: Gyanús, hogy a mágia és a morál nem egynemű dolgok, így összevetésük csak szűk területen lehetséges, de talán jó kiindulópontul szolgálhat a morál, mint garancia, illetve a morális relativizmus, mint veszélyes gondolkodásmód körbejárásához, az ezzel kapcsolatos vitákba való bepillantáshoz. A modernitás emberének - bármennyire

³²Műfaját tekintve ezen dolgozat a rádiós hangjáték és a tudományos értekezés laza keveréke. Ennek az a magyarázata, hogy számtalan kérdésben gondolataimat vázlatosnak tekintem, így inkább egy beszélgetés darabkáiként kezeltem őket, mint egy precízen kidolgozott tanulmány részeként. A beszélgetések alaphelyzetét a következőképpen kell elképzelni: Egyik és Másik, a két szereplő kedvenc filozófiai tárgyú könyveik fölött ülnek és megosztják egymással asszociációikat, közben támadt gondolataikat. A műfaj(ok)ból adódik a szöveg (ál)lezáratlansága.

összetett és heterogén - moralitására jellemzőnek tekinthetjük egyrészt azt, hogy nem tud megenni a garanciafunkció nélkül, másrészt ezt megalapozottnak tekinti, méghozzá "racionálisan" vagy "tudományosan".

E.: Egy pillanat! Már másodszor használtad ezt a kifejezést, de még nem tudom, hogy mit jelent számodra a moralitás mint garancia.

M.: Azt gondolom, hogy éppen ehhez tudom használni a hasonlatodat. Azt nevezem garancia-moralitásnak, amikor a jó és rossz szétválasztása, mivel valamiféle objektív Jótól-Rosztól függ, úgy határozza meg cselekedeteinket, döntéseinket, hogy azok garantáltan jók vagy rosszak legyenek. Ugyanúgy, ahogy a mágiák - mivel azok "képességéért" kezeskedik valami felsőbbrendű - garantálják a bizonytalan kimenetelű cselekedetek sikerességét. Az ilyenfajta morál - lévén valamiféle "külsődleges" biztosítja helyességét - garantálja ítéleteink jóságát. Végül is amikor garancia-moralitásról beszélek, az alatt egyben áttétel-moralitást is értek, az előbb vázolt értelemben.

E.: De úgy tűnik nekem, hogy a modern kor embere ebből a szempontból nincs különleges helyzetben.

M.: Ez igaz, de ha a másik elemet is hozzávesszük, nevezetesen azt, hogy "racionálisan" vagy "tudományosan" megalapozottnak tekinti a morált, vagyis az áttételből a felső szintet a "felismert valóság" jelenti, akkor ez már speciális morálfelfogást jelöl.

E.: Összefoglalva: úgy tekintesz a modern emberre, mint akinek a "valóság" által garantált morálja, mint alap kezeskedik ítéleteinek helyességéért. Erről Feyerabend hasonlata jut eszembe: "Azok az emberek, akik minden (elméleti vagy gyakorlati) cselekedet megtételhez mércét akarnak, olyanok, mint a gyerekek, akik képtelenek a saját életük vezetésére. És az 'objektív mércéket' és 'etikai princípiumokat' igénylő kéréseket megválaszoló megismerés-teoretikusok (tudományteoretikusok, etikusok stb.), olyanok, mint az éretlen szülők, akik nem merik meghagyni a gyerekeknek az

érett cselekvéshez szükséges szabadságot."³³ Ugyanakkor, mivel ezt a "mérce" a "valóság"³⁴ biztosítja számunkra, a "gyerekek" nagyon is "felnőttek" tekintik magukat, az "etikus-éretlen szülők" pedig "elmélyültebb felnőttek".

M.: Nyilvánvaló, hogy kétségek merülnek fel a modern ember ily módon lefestett moralitásával kapcsolatban. Kezdjük talán a "valósággal", illetve a "tudomány" és a "racionalitás" szerepével. Tényleg képes a "valóság" garantálni számunkra a helyes morális felfogást? Úgy tűnik számomra, hogy olyan erős kritikák fogalmazódtak meg ezzel az állítással szemben, hogy aki továbbra is ki akar állni mellette, annak új, hatásosabb érvekkel kell bekapcsolódnia a vitába. Az előbb idézett Feyerabend a tudomány felsőbbrendűségét kérdőjelezte meg: egyrészt arra a következtetésre jutott, hogy "a tudománynak a mai társadalomban játszott kiemelkedő szerepe mellett nem szól egyetlen érv sem"³⁵, mivel - Popper, Kuhn és Lakatos munkásságát tanulmányozva - úgy látta, hogy nincs a tudomány birtokában a "helyes módszer", és az eredmények sem igazolják kivételes státuszát; másrészt úgy gondolta - és ezzel aztán megalapozta hírességét-hírhedségét -, hogy "az egyetlen törvény, melyről nyugodt lelkiismerettel elmondható, hogy semmiféle ellentmondással nem állt azon lépésekkel, melyeket egy tudósnek tennie kell ahhoz, hogy a saját területén előbbre jusson, abban áll, hogy minden lehetséges (*anything goes*)"³⁶, ami kétségessé teszi a tudomány morál-megalapozó funkcióját. Lyotard szintén problémásnak tekinti a tudomány szerepét: arra a paradoxonra hívja fel a figyelmet, hogy miközben a "tudomány mérceje alapján az elbeszélések többsége mesének bizonyul"³⁷, addig a tudomány "játékszabályait" pontosan elbeszélések, "metanarratívák" legitimálják. Mivel a posztmodern mint a nagy elbeszélésekkel szembeni gyanakvást határozza meg, óhatatlanul a tudomány szerepét is át kell értékelnie. De legvilágosabban Rorty fogalmaz, amikor azt mondja: "Az igazság nem lehet odakint - nem létezhet az emberi

³³Feyerabend(2), 48.o.

³⁴"Elutazott tőlünk családunk egyik tagja,/ akit oly hön szeretünk,/ egy Valóság nevű nagybátyám. Sajnos már nincsen velünk,/levelet ír csak nekünk." (Cseh Tamás - Bereményi Géza)

³⁵Feyerabend(3), 51.o.

³⁶Feyerabend(1), 43.o.

³⁷Lyotard, 7.o.

tudattól függetlenül -, mivel a mondatok nem tudnak így létezni, vagy odakint lenni. A világ odakint van, de a világ leírásai nincsenek ott. Csak a világ leírásai lehetnek igazak vagy hamisak. A világ magában - az ember leíró aktivitásai nélkül - nem lehet az.³⁸ Ha ezt elfogadjuk, akkor azt is látnunk kell, hogy a "világ", a "valóság" nem lehet mércéje állításainknak, és nem garantálhatja a morális szabályok helyességét sem. E.: Ha visszaemlékszel még a mágiához, akkor láthatod, hogy a mágia és - úgy tűnik - a morál is, egyfajta funkciót lát el, szükségletet elégít ki: a bizonytalanságérzet csökkentését szolgálja. Lehet, hogy hamis alapokon nyugszik, de ettől még szükség van rá.

M.: Két kivezető út adódik ebből a csapdából: egyrészt megpróbálhatunk egy jobb alapot keresni, másrészt megvizsgálhatjuk azt, hogy tényleg szükségünk van-e a bizonytalanságérzet ilyen csökkentésére. Az első út az előzőekben említett okok miatt számunkra járhatatlannak tűnik. A második variációt vizsgálva azt láthatjuk, hogy - bár még Rorty is úgy gondolja, hogy "arra vagyunk ítélve"³⁹, hogy tudatos életünket arra áldozzuk, hogy megpróbáljunk megmenekülni az esetlegességtől, ahelyett hogy erős költőként elismernénk és értékelnénk azt⁴⁰ (ami mögött a mi szóhasználatunkban a bizonytalanságcsökkentés szándéka húzódik meg⁴¹) - mégis megpróbálkozik egy másfajta moralitáskép kialakításával. Freudot értelmezve odáig jut, hogy a morális érzéket egyéninek, magát az Ént pedig úgy tekinti, mint ami "inkább esetlegességek szövete, mintsem képességek legalábbis potenciálisan jól rendezett rendszere"⁴². Nekem úgy tűnik, hogy Feyerabend is hasonló kiindulópontból jut olyan következtetésre, hogy amikor a szkeptikusokat és a tudományarchistákat (mármint saját magát) összehasonlítja, azt mondja: "Míg a szkeptikus minden felfogást vagy mint egyformán jót, vagy mint egyformán rosszat sorol be, vagy pedig egyáltalában semmilyen efféle ítélethez sem csatlakozik, addig az ismeretelméleti anarchista nem

³⁸Rorty, 19.o.

³⁹Rejtély marad számomra, hogy ki *ítélt* minket erre, hogyan tudta ezt megtenni és miért.

⁴⁰Rorty, 45.o.

⁴¹Megint más szóhasználatnál élve "mély metafizikai szükségletnek" is nevezhetnénk.

⁴²Rorty, 49.o.

habozik kiállni akár a legbanálisabb vagy éppen a legbűnösebb állításért is."⁴³ Ezzel aztán magukra zúdítják a kulturált szövegeknek álcázott szitkok áradatát.⁴⁴

Második beszélgetés

*amelyben szó lesz gonoszról és Gonoszról
valamint E. és M.kísérletet tesznek a veszélynek,
mint érvnek az ellehetetlenítésére*

E.: A legfontosabb "vádpoint" természetesen a morális relativizmus veszélyessége, az a szemlélet, amelyik ezt "beterjesztette", úgy tekint a morálra, mint ami eddig megakadályozta a gonosz (Gonosz) elterjedését és hatalomra kerülését, s ennek elrelativizálódása kiengedi a gonoszt (Gonoszt) a palackból.

M.: Mi a különbség a kisbetűs meg a nagybetűs gonosz között? Egyáltalán: tudsz arról valamit mondani, hogy milyen gonoszfelfogások fordulnak elő a vitákban? Azt gondolom, hogy a fogalmi különbségek egyrészt jól bemutatathatják az egyes szemléletek közötti eltéréseket, másrészt - az előzővel szoros összefüggésben - kiderülhet számunkra, hogy vita álnéven egymás melletti "elűzésokról" van szó.

E.: Mindenkire kiterjedő, általános fogalomgyűjteményt természetesen nem tudok készíteni, egy-két markánsan különböző felfogást képviselő szerzőre korlátozom a bemutatást.⁴⁵ Azért is megtehetem ezt, mivel az általam bemutatandó szerzők maguk is másokhoz viszonyítva, az elődöket elemezve fejtik ki álláspontjukat, és talán így sikerül egy rajtuk túlmutató fogalomháló fő vonalait felrajzolni.

A "gonosz" és a "Gonosz" közötti különbség a fogalom *mélységét* illető eltérő véleményekre utal. (Mélységen itt azt értem, hogy milyen mértékben "fertőződhet meg" egy ember gonoszsággal: teljesen, részben vagy egyáltalán nem?) Kantnál létezik gonosz maxima, vagyis nála léteznek olyan emberek - még ha kevesen is, vagy csak potenciálisan -, akik teljesen gonoszak (= Gonoszak), irodalmi példákat hozva: Jágó,

⁴³Feyerabend(1), 42.o.

⁴⁴Ez egy kissé erős lesz így. Ennyit a lábjegyzetes finomításokról.

⁴⁵Vagyis valójában csak ugródeszkának használom a kérdést a számomra érdekesnek mutató problémák körbejárásához. Természetes, hogy nem foglalkozom a keresztény irodalom gonosz-felfogásaival, a Pokol bugyrait most elkerülöm.

III. Richárd vagy Hókuszpók.⁴⁶ Ezt a kategóriát használja fel Hanna Arendt, amikor *A totalitarizmus gyökerei* című művében a fasizmust mint a megtestesült radikális gonoszt (= Gonoszt) látja. És ez az, amit ugyancsak ő kritika alá von, amikor Eichmann tárgyalásán szembekerül egy hús-vér náccival - és nem látja benne "Jágót". "Pusztá gondolatlansága - amely távolról sem azonos a butasággal - tette lehetővé, hogy a korszak egyik legnagyobb bűnözőjévé váljék. S az, hogy ez 'banális', sőt vicces, valamint hogy a legnagyobb akarattal sem lehet semmi diabolikus vagy démonikus értelmet adni neki, távolról sem jelenti azt, hogy közhelyes"⁴⁷ - állítja Eichmannról, és a "gonosz banalitása" mellett letéve a voksot, értelemszerűen a kisbetűs gonoszt választotta. Hanna Arendt nagy vitákat kavart véleményével, különösen azért, mert pont egy olyan téma - a holocaust - kapcsán kérdőjelezte meg a "radikális gonosz" létezését, ahol az egyértelműnek tűnt. Érdekes, hogy még Heller Ágnes is ellentétes álláspontra helyezkedik, és azt mondja: "A Gonosz távolról sem banális, ám banális embereket szállhat meg, akik gonosz tetteket hajtanak végre és gonosszá válnak. Az az Eichmann, aki a jeruzsálemi bíróság előtt állt, *nem ugyanaz* az Eichmann, aki, mikor eljött az ideje, éleselméjűen, kitartóan, ravaszul és ötletesen hajtotta végre a magyar zsidók deportálását... Eichmann banálissá vált, mert nem volt megszállva, mert elvesztette azt az erőt ..., amely a Gonoszot alkotja."⁴⁸ Az a gonosz(Gonosz)-fogalom, amire ezt a vélekedését alapozza, Kantéhoz hasonlít, azzal a különbséggel, hogy meghatározza a gonosz (Gonosz) maximát: "Vannak olyan maximák, amelyek joggal nevezhetők 'abszolút gonosznak', illetve minden megszorítás nélkül 'Gonosznak'? Meg vagyok győződve arról, hogy vannak ilyen maximák. A moralitás álláspontjáról azok a maximák, amelyek valamely konkrét erkölcsiség lerombolását célozzák, Gonosznak tekinthetők, de az ilyenfajta Gonosz⁴⁹: viszonylagos. A *moralitás, mint olyan*

⁴⁶Elnézést, nem bírtam kihagyni.

⁴⁷H. Arendt: *Eichmann in Jerusalem*, Viking, 1963, 288.o. Idézi: Braun, 184.o.

⁴⁸Heller, 214.o.

⁴⁹Érdekes lenne megtudni, hogy Heller Ágnes kiket tart kisbetűs 'gonosznak', ha már a viszonylagosakat sem. Pedig megkülönbözteti azokat, "akiket Kant 'Gonosznak', jómagam (mármint Heller - K.V.) pedig 'gonosznak' nevezek."(Heller, 216.o.)

lerombolását célzó maximák abszolút Rosszak."⁵⁰ Kérdés, hogy vajon az, aki megkérdőjelezi, hogy van abszolút gonosz, ez alapján a definíció alapján a moralitást, mint olyat is megkérdőjelezi? Úgy tűnik, igen. Tehát aki szerint nincs abszolút gonosz, az - áttételesen - abszolút gonosz. Szegény Hanna Arendt! És még rosszabbul jár Braun Róbert, aki Arendten túllépve a jóságot is banálisnak tartja. Világos, hogy a gonosz mélysége mellett érvelők⁵¹ az általunk garancia-morál felfogásnak nevezett szemléletmódhoz tartoznak, a "banalitás pártiak" pedig az ezt meghaladni, vagy inkább kikerülni igyekvőkhöz.

M.: Visszatérve valamelyest a garanciák témájához, úgy vélem, hogy kétféle garancia-modellt lehet megkülönböztetni. Az első az, amit már némileg körbejártunk, miszerint az emberbe "beépítetten" található a garancia: természeténél fogva és/vagy eszes lény mivoltából következően képes és/vagy hajlamos a jóra - arra a jóra, ami "racionálisan", "tudományosan" vagy más úton meghatározható. Kant neve fémjelzi ezt a felfogást, hiszen önála találhatjuk meg az előbb vázolt szerkezetet a legtisztább formában. "Az erkölcs metafizikája elengedhetetlenül szükséges, mégpedig nemcsak spekulatív okokból, hogy az eszünkben *a priori* fellelhető gyakorlati alaptételek forrását kifürkésszük, hanem azért is, mert az erkölcsök romlása mindaddig megállíthatatlan, ameddig nincs a kezünkben helyes megítélésük vezérfonala és legfőbb normája."⁵² Tehát nemcsak, hogy létezőnek tartja a garancia-morált, de meghatározza az utat is, ami megismeréséhez vezet. A ma élő híresebb szerzők közül Habermast lehet ehhez a modellhez tartozónak tekinteni. Igaz ugyan, hogy a kanti metafizikán túllépni igyekszik a kommunikatív racionalitáson alapuló etika-felfogásával, de mégis csak az emberi sajátosságok szerves részének tekinti az "ésszerű" morál kialakításának lehetőségét.

A garanciák másik útja más oldalról közelíti meg a problémát. Nem elégszik meg a garanciák *lehetőségével*, hanem azokat *valódi biztosítékként* szeretné kezelni,

⁵⁰Heller, 211.o.

⁵¹Bár a "meg vagyok győződve" nem tűnik erős érvnek jelen helyzetben.

⁵²Kant, 16.o.

ezért olyan feltételeket teremt az emberek számára, hogy ne lehessen más választásuk, csak a jó. Ehhez úgy kell átalakítani a társadalmat, az emberek életét, hogy az a csoport vagy személy, amelyik *tudja*, mi a jó, megfelelő *hatalommal* bírjon ahhoz, hogy másokat a helyes útra "tereljen". Ilyennek lehet értékelni a totalitáriánus rendszereket illetve egy ilyen szisztéma irodalmi megjelenítéseként is olvashatjuk Orwell 1984-ét.

E.: Egy pillanat! Úgy tűnik nekem, hogy a második út voltaképpen az elsőnek egy alesete, sőt, ha jól belegondolok, azt is mondhatnám, hogy egyfajta logika mentén való következetes végigvitele. Ugyanis ahhoz, hogy felépíthessük a jót biztosító társadalmat, feltételeznünk kell, hogy a jó meghatározható, felismerhető, és el kell fogadnunk a moralitás garancia-funkcióját. Viszont ha ezt elfogadjuk, akkor természetesnek tekinthetjük, hogy valaki(k) ezt komolyan is veszik: ha van garancia-morál, akkor azt olyan helyzetbe kell hozni, hogy tényleg működjön.

M.: Ebben igazad van, de akkor még inkább igaznak vélem azt az állításomat, amelyet ezek után következtetésként vontam le: a garanciákban való gondolkodás legalább akkora veszélyforrás, mint ami ellen megvédeni igyekeznek minket⁵³. Társadalmi szinten nyilvánvaló a veszély, hiszen a garanciák működtetése nagyfokú hatalomkoncentrációval kell, hogy párosuljon. Ehhez kapcsolódóan az egyén szempontjából is problémás az állandó megfelelési kényszerhelyzetek megélése. Úgy tűnik, hogy a "veszélyes", "veszélyesebb", mint érv a moralitásról szóló vitákban értelmetlen: egyrészt nem ellenőrizhető, másrészt veszélyforrások többféleképpen is képződhetnek, nemcsak az erkölcs relativizálódásával.

E.: Egyébként is a "veszélyesség" önmagában még nem ellenérv⁵⁴, még ha igaz lenne is, hiszen - egy hasonlattal élve - ha a veszélyesség döntőbíró lehetne vitás kérdésekben, nagyon kevesen nem fogadnák el Isten létét, az abszolút biztonság garanciáját.

⁵³"Ne védj engem meg, nem érdemlem meg." (Sziámi)

⁵⁴Komikus helyzetekbe lehet kerülni ennek tagadásával, mégha olykor síni is támad kedvünk: Vörösmartyról járja az az anekdota, hogy a szabadságharc leverése után a Szózat "s a sírt, hol nemzet ..." kezdetű versszakát nem engedte jelenlétében elmondani. Félt attól, hogy beteljesedett jóslata miatt neheztelni fognak rá.

Harmadik beszélgetés

*amelyben a narratív identitásról esik szó,
különös tekintettel annak morális vonatkozásaira,
végül E. és M. Rortyt is gyanúba keverik*

M.: Nézzük meg, hogyan lehet morálról nem-garancia értelemben beszélni!

E.: Rorty a moralitás terepét az identitáskeresésben találja meg: "Az immorális cselekvés az a fajta dolog, amelyet ha egyáltalán megtesznek, akkor állatok teszik meg, vagy más családok, törzsek, kultúrák vagy történeti korszakok tagjai. Ha valaki közülünk teszi meg ..., megszűnik közénk tartozni. Kitaszított lesz, olyan valaki, aki nem beszél a nyelvünket, még ha valamikor úgy is tűnt, hogy beszél. A morálfilozófia olyan kérdésekre válaszol, mint 'kik vagyunk mi, hogyan lettünk azokká, akik vagyunk, és mikké válhatunk?', ... más szavakkal, a morálfilozófia inkább a történeti elbeszélés és az utópikus spekuláció formáját veszi föl, mint az általános elvek keresését."⁵⁵ Tehát a jelenből néz visszafelé, illetve előre, és megpróbál történeteket konstruálni magáról. Ezek a történetek azonban - ellentétben a metanarratívákkal - nem az abszolút bizonyosságot kergetik, csak határkijelölések: ez vagyok én (ezek vagyunk mi) - az pedig nem. Kérdés persze, hogy ezek a történetek képesek-e esetlegességünket - ezzel együtt a világot - megszüntetni.

M.: Megszüntetni biztos nem, de ezt nem is várjuk el tőlük. *Segítség az elviselésben* - talán ez lehetne a jó kifejezés⁵⁶. A határkijelölő, tehát identitást adó történeteknek a legitimitását nem kívülről származtatjuk, mivel - az első beszélgetésben idézett Rorty-gondolatot elfogadva - azt nem is tudnánk, hanem önmaguk morális jelentéséből. Ez ugyan kissé emlékeztet az önmagát saját hajánál fogva előrangató Münchhausen báróra, de ha belegondolunk abba, hogy ezek a történetek átölelik az idő teljességét (múlt, jelen, jövő), és így a saját világunkat, mint zárt egészet önmagunk számára kívánatosnak (=jónak) mutatják be, összeállhat a kép. Két kérdésem van: 1. hogyan alakulnak ki ezek a történetek? 2. hogyan változnak?

⁵⁵Rorty, 77-78.o.

⁵⁶Az *áthidalás* vagy *feloldás* kifejezésekben is érzek valamiféle biztonság, ha tetszik, garanciák utáni vágyakozást.

E.: Megpróbálok válaszolni mindkettőre, még hozzá egyszerre, mert szerintem nem elválaszthatók egymástól. Azt már megállapítottuk, hogy a magunkról szóló történeteknek nem lehet "külső" referenciapontja, tehát nincsen a "valóságnak jobban megfelelő" történet. Mivel mi is a valóság részei vagyunk, ezért a magunkról szóló történet sem lehet más, mint egy *megkonstruált* elbeszélés, és nem egy *származtatott* vagy önmagában létező történet. Úgy látom, hogy Clifford Geertz kultúraelmélete is hasonló kiindulópontokra helyezkedik: "úgy vélem, hogy az ember a jelentések maga szötte hálójában függő állat. A kultúrát tekintem ennek a hálónak, elemzését pedig éppen emiatt nem törvénykereső kísérleti tudománynak, hanem a jelentés nyomába szegődő értelmező tudománynak tartom."⁵⁷ De ez átvezet minket ahhoz a kérdéshez, hogy hogyan változnak a történeteink, és miért gondolom azt, hogy ez összekapcsolódik a kialakulásával. A történeteink nem légüres térben vagy "belső konyhánkban" készülnek, hanem a saját és mások által konstruált elbeszélések diskurzív terében. Mivel ez a tér folyamatosan változik - egyrészt az őt felépítő⁵⁸ történetek átalakulása, másrészt a történetek egymáshoz való viszonyának változása révén - , újra és újra írhatja az egyéni történeteket (és ezzel együtt a forrásául szolgáló diskurzív teret).

M.: Érdekes lehet ebből a szempontból górcső alá venni Habermas arról szóló vélekedését, hogy hogyan alkalmazkodhat az egyéni identitás a konfliktusokhoz. "Vagy annak a követelménynek teszünk eleget, hogy maradjunk azonosak önmagunkkal - mégpedig éppenséggel produktív újraorientálódás révén, ami a fennálló diszkrepanciákon túl lehetővé teszi az élettörténet folytonosságának és az Én szimbolikus határainak a megőrzését, vagy pedig szétválasztjuk az egymással összeegyeztethetetlen életterületeket, hogy legalább ezeken a parcellákon belül eleget tehessünk a konzisztencia szokásos követelményeinek."⁵⁹ Látható, hogy ez a felfogás a sok hasonlóság ellenére eltérést mutat a narratív identitáséhoz képest. A konzisztencia,

⁵⁷Geertz, 172.o.

⁵⁸A *felépítésnek* nem abban az értelmében, hogy valamilyen tervnek megfelelően készített - egyébként is, ki lenne ennek az alanya? Ezt a szót azért választottam, mert utal valamelyest egy hierarchizált struktúrára.

⁵⁹Habermas, 142.o.

mint követelmény olyan külsődleges szempont, amelyet nem lehet mindenkire érvényesen "becsempészni" a diskurzív térbe. Így aztán az is megkérdőjeleződik, hogy hogyan lehet erre az elvárásra az identitások "sérült" és "egészséges" megkülönböztetését alapozni. (Márpedig Habermas ezt teszi.)

E.: Most már "csak" az maradt hátra, hogy megvizsgáljuk: milyen feltételek között lesz az a "jó"-fogalom, amit a magunkról szóló történet kialakít, alkalmas a másokkal való együttélésre.

M.: Nem akarja ez a kérdés visszacsempészni a garancia problémáját? Azt gondolom, hogy nem tudunk meghatározni olyan feltételeket, amelyek biztosítják, hogy a jót mint szenvedést-nem-okozást határozzuk meg. A legtöbb, amit ezzel kapcsolatban elérhetünk, az az, hogy szimpatikussá tesszük ezt a "jó"-fogalmat. Rorty, amikor megpróbál válaszolni arra a kérdésre, hogy hogyan tud liberális lenni (itt ez most annyit tesz, hogy elfogadja a platóni kiindulópontot: "jobb a rosszat elszenvedni, mint megcselekedni") egy ironikus, összehasonlítja a liberális metafizikust és a liberális ironikust: "A liberális metafizikus azt akarja, hogy *törekvésünk a szelídségre* egy érven nyugodjon, és ez e közös emberi lényegét megvilágító önleírást vonja maga után, mely lényeg több annál a közös képességünknél, hogy megalázhatók vagyunk. A liberális ironikus csupán azt akarja, hogy *esélyünk a szelídségre* növekedjék az újraleírás által. Úgy gondolja, hogy közös megalázhatóságunk felismerése az *egyetlen* társadalmi kötelék, amire szükség van."⁶⁰ Ebből is látható, hogy a liberális ironikus nem képes vitatkozni egy nem-liberálissal, nem tudja "leérvelni". És ennek valóban megvannak a maga veszélyei, de - még egyszer mondom - ez nem ellenérv.

E.: Úgy látom, hogy azért Rorty optimista abból a szempontból, hogy a mai társadalmakban lát esélyeket a szenvedés csökkenésére. "Úgy gondolom ..., hogy a jelenkori liberális társadalomban megvannak megjavításának intézményei, amelyek csökkenthetik a Foucault által látott veszélyeket (ti.Foucault szerint a demokratikus társadalom nem enged teret az ön- teremtésnek és a magánjellelű tervezeteknek,

⁶⁰Rorty, 109.o.

röviden a premodern társadalmaknál is nagyobb kényszereket erőltet az emberekre⁶¹ - K.V.). J. S. Mill javaslata, mely szerint a kormányok azzal foglalkozhatnak, hogy fenntartsák az optimális egyensúlyt aközött, hogy az embereket békén hagyják a magánéletükben, és aközött, hogy megelőzzék a szenvedést, számomra az utolsó szónak tűnik."⁶²

M.: Nekem úgy tűnik, hogy Rorty ezzel a garancia-nélküliség garanciáját próbálja létrehozni. Rorty számára - Tamás Gáspár Miklós szavaival - "a demokrácia a *jó társadalom* ..., ám ez nem filozófiai kérdés, és ha a rákérdés folytatódna, akkor inkább maradjon abba, nehogy a jó demokrácia károsodjék. A filozófia mintegy jelképes cenzúra alá veti a filozófiát: ha netán kiderülhet, hogy valamely antiliberális vagy antidemokratikus filozófia *igaz*, akkor inkább vesszen az erkölcsi eszmélkedés, *csak baj ne legyen*."⁶³ Gyanús ez egy kissé ...

⁶¹Pl.:Bentham *Panopticon*ját értelmezve arra a következtetésre jut, hogy a 17. és 18. században a fegyelem állandóvá és általánossá válik, a társadalom egyre több szegmensét bevonva megfigyelési tartományba. Rév István merész értelmezésében Foucault szemében a panoptikusság a mai fogyasztói társadalom metaforája.

⁶²Rorty, 81-82.o.

⁶³TGM17.o.

Felhasznált irodalom

Braun Róbert: *Hanna Arendt: Eichmann in Jerusalem - a narráció narrációjának problémája*, In.:Holocaust, elbeszélés, történelem 160-204.o., Osiris, 1995

Feyerabend, Paul: (1) *Tézisek az anarchizmusról*, In.:Medvetánc, 1985/4-1986/1, 41-45.o.

(2) *A relativizmus előnyei*, In.:Medvetánc, 1985/4-1986/1, 47-53.o.

(3) *Milyen lesz a tudományfilozófia 2001-ben?*, In.:2000, 1994/1, 47-53.o.

Foucault, Michel: *A panoptikusság*, In.:*Felügyelet és büntetés*, 267-308.o., Gondolat, 1990

Geertz, Clifford: *Sűrű leírás*, In.:*Az értelmezés hatalma*, 170-199.o., Századvég, 1994

Habermas, Jürgen: *Képesek-e a komplex társadalmak ésszerű identitás kialakítására?*, In.:Válogatott tanulmányok, 141-182.o., Atlantisz, 1994

Heller Ágnes: *A Jó, a rossz és a Gonosz*, In.:*Általános etika*, 206-223.o., Cserépfalvi, 1994

Kant, Immanuel: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*, Gondolat,1991

Lyotard, Jean-François: *A posztmodern állapot*, In.:*A posztmodern állapot*, 7-145.o., Századvég,1993

Rorty, Richard: *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*, Jelenkor, 1994

Tamás Gáspár Miklós: *Cenzúra*, Kritika 1994/1 15-18.o.

Braun Róbert: *Én és egy-én: Egyéni és közösségi identitás a moderitás után*, Kézirat (félév-összefoglaló)

Tanyi Attila:

A Frankfurti Iskola és 1968¹

Ezen előadás tartalmát több tényező is korlátozza: egyrészt az idő, másrészt az a kontextus (a '68-as események), melybe a Frankfurtiak hosszú és gazdag életművét bele kell sűrítennem. Nem könnyíti meg a dolgomat az 'iskola' jellege sem: ki tartozik a Frankfurti Iskolába? Mely alkotásokat vegyük figyelembe? Ilyen és ehhez hasonló kérdések merülnek fel. Az iskola köztudottan nehezen meghatározható határokkal rendelkezett, tagjainak száma meghaladja a tucatnyit². Itt azonban értelemszerűen csak a legjelentősebbekkel, és a '68-hoz valamilyen módon kötődőkkel foglalkozunk. Így esett a választás Horkheimerre, Adornora, Marcusere, Frommra és Habermásra. Őket tekintem az Iskola legrepresentatívabb alakjainak és ők voltak azok, akiknek művei közvetlenül is hatást gyakoroltak a diáklázadásokra és maguk is megélték az eseményeket. A második problémát éppen ez a 'valamilyen mód' okozza: Mit jelent a cím? Milyen jellegű kapcsolatra gondolunk? Szorosra vagy gyengére? Explicitre (részvétel az eseményekben) vagy implicitre (teoretikus hozzájárulás) is? Ha az utóbbi is szóba jöhet (ami filozófiai iskoláról lévén szó értelemszerű), akkor meddig mehetünk el, vissza egészen akár a harmincas évekig?

Ha ez most egy hosszú lélegzetvételű tanulmány lenne, akkor részletesen végig kellene tekintenem a kiválasztott szerzők életműveit; könyveiket, tanulmányaikat, a kapcsolódási pontokat, az örökségüket. Ez azonban nem fér bele egy előadás adta szűk keretbe. Ezért – legalábbis részletesen - itt és most csak a kiválasztott szerzők '68-as állásfoglalásával és annak elméleti megalapozásával foglalkozunk. Ugyanakkor vázlatosan, de kitérünk korábbi műveikre is, az útra, amely elvezetett 1968-ig.

¹ A cikk a Politikatudományi Intézet 50. évfordulójára rendezett konferencia egyik előadásának írásbeli változatát tartalmazza.

² A tagok személyében nincs egyetértés a szakirodalomban, de a legfontosabbak az alábbiak: Max Horkheimer, Friedrich Pollock, Henryk Grossman, Richard Sorge, Karl Wittfogel, Leo Löwenthal, Herbert Marcuse, Erich Fromm, Franz Neumann, Otto Kirkheimer, Theodor W. Adorno. A későbbiek közül a legjelentősebb pedig Jürgen Habermas, illetve Axel Honneth.

Horkheimer és Adorno: pesszimizmus és passzív szemlélődés

Az előző mondatokban írtak különösképpen állnak a Frankfurteri Iskola két legjelentősebb alakjára Horkheimerre és Adornora, hiszen ebben az időszakban ők már életük vége felé jártak, munkásságuk java részét már maguk mögött hagyták. Ezért az ő esetükben elkerülhetetlen a megelőző negyven év munkáinak vizsgálata. A korábbi munkák magyarázatot adhatnak arra, hogy miért viselkedett ez a két ember olyannyira passzívan, sőt néha ellenségesen a német diáklázadások során. Passzivitásuk alapja a pesszimizmus, amely azonban csak elméleti műveik megismerése révén érthető meg, hiszen gyökerei ezekbe nyúlnak vissza.

Horkheimer és Adorno története nagyjából megegyezik az Iskola történetével, ők voltak az iskola legprominensebb alakjai és legjelentősebb elméletalkotói. Mindennek volt egy intézményi megjelenési formája is³, de a Frankfurteri Iskola mindenekelőtt egy bizonyos gondolkodási módot testesít meg. Az intézetet 1923-ban alapították, de tulajdonképpeni története Horkheimer 1931-es igazgatóvá választása után kezdődik el.⁴ Ettől kezdve az Iskola története, mind gyakorlati, mind elméleti téren többé-kevésbé megegyezik a két filozófus életével és munkásságával. Horkheimer és Adorno volt az, akik valódi karaktert adtak az intézetnek, először a kritikai elmélet megalkotásával, majd a társadalomelmélet létrehozásával. Örökségük sokrétű, George Friedman⁵ például Hegelt, Marxot, Nietzschet, Spenglert, Freudot és a judaizmust jelöli meg fő forrásokként. Mások ehhez a felsoroláshoz még hozzáteszik (jogosan) Lukács, Gramsci, Korsch és Mannheim nevét is. Bár nem célunk a gyökerek vizsgálata, azért ezek a nevek egyvalamit mindenképpen jeleznek: az Iskola számos, egymással is konfliktusban lévő forrásból táplálkozott – bizonyos értelemben ez okozta problémáikat is, mivel nem voltak képesek a számos, egymásnak is gyakran ellentmondó elem összeegyeztetésére. Egyfajta hegelianus marxizmust testesítettek meg, amely azonban nagymértékben keveredett jobboldali elemekkel; tömegkultúra kritikájuknak csak konzervatív hagyománya volt, és történelem-felfogásuk is

³ Institut für Social

⁴ Erről a korai időszokról részletesen ld. Jay: The Dialectical Imagination

konzervatívnak tekinthető (a haladás tagadása vagy legalábbis megkérdőjelezése). Ha az Iskola célját egy mondatban próbálnánk összegezni, akkor talán az alábbi, a Felvilágosodás Dialektikájából vett idézet lenne a legalkalmasabb erre a feladatra:

„miért süllyed az emberiség, ahelyett, hogy egy valóban emberi állapotba jutna el egy újfajta barbarizmusba”⁶

Horkheimer szerint Marx két dologban tévedett: egyrészt a kapitalizmus nem a szabadság, hanem a totális igazgatás birodalma felé tart, másrészt az igazságosság, a szabadság és az egyenlőség egymást kizáró fogalmak. A Frankfurter Iskola célja ezen totalitás megragadása, leírása és a lehetséges mozgatóerők megtalálása volt. Pesszimizmusuk éppen ebből táplálkozik: sem Adorno, sem Horkheimer nem volt képes azonosítani azt a társadalmi csoportot, amely véghez vitte volna a változást és megszüntette volna a kapitalizmust. Horkheimer erre passzív magatartással, egy másik, jobb világ utáni vágyakozással válaszolt, Adorno pedig az abszolút nihilizmus felé fordult utolsó műveiben. Ez a kudarc is mutatja, hogy nem fogadták el azt a marxi (majd Lukács által továbbfejlesztett) tételt, hogy a proletariátus az átalakulás hordozója, egy elkerülhetetlen világtörténelmi folyamat cselekvő részese, még ha maga nem is tud róla. Így nem fogadták el a Párt kiemelt szerepét sem, vagy ahogy Lukács megfogalmazta, hogy a párt a proletárok „számára sem egészen világos akaratuk objektivációja.”

Horkheimer alapvetően három társadalomkritikai modellt alkotott meg, amelyek közül mi elsősorban a harmadikkal foglalkozunk részletesen, de előtte röviden szót kell ejtenünk az első két szakasról is, főképpen a Horkheimer által a harmincas években kidolgozott kritikai elméletről.

Az első és egyben legkorábbi modell célja a dolgozó osztály szenvedéseinek megfogalmazása volt. Horkheimer elmélete már itt is rendelkezett az előzőekben említett főbb jegyekkel. Ezek közül a legjelentősebb a szenvedés jellegének meghatározása volt: artikuláció nélküli szenvedésről van szó, a munkásosztály helyzete

⁵ George Friedman: The Political Philosophy of the Frankfurt School

nem rejti magában a robbanás lehetőségét. Horkheimer tehát szakított a marxi elmélettel (legalábbis ezen a téren), ugyanakkor továbbra is – mint ahogy egész további pályája során is – dialektikus (még hozzá a marxi materiális és nem az engelsi természet dialektika) formában próbálta megragadni a folyamatokat, szem előtt tartva a totalitás elsőbbségét (szintén marxi elem). Vizsgálódásai három szaktudományra épültek: politikai gazdaságtanra, pszichológiára és kultúraelméletre. A szakasz legjelentősebb műve az *Autoritás és család* című tanulmánykötet.⁷

A második szakaszra tehető a kritikai elmélet kidolgozása (1931 és 1940 között). Eltűnik a szenvedés központi jellege, sőt Horkheimer kifejezetten tagadja, hogy a kritikai elmélet bármely osztályhoz kötődne. A munkásosztály ugyanis – előre vetítve a későbbi pesszimizmust – cselekvésképtelen, helyette a kritikai magatartás kínál lehetőséget a kitörésre, ez pedig társadalmi osztályhoz nem köthető fogalom. A kritikai elmélet leginkább a hagyományos, Husserl és Descartes nevével fémjelzett elmélettel szemben érthető meg. A hagyományos felfogás az elméletek egy olyan halmazáról beszél, amelynek egyes elemei egymásból levezethetők, ahogy Husserl mondta: az elmélet „a tételek rendszeres összekapcsolása rendszeresen egységes dedukció formájában”. Az elmélet fő célja a hasznosság és az előrejelzési képesség, módszerei megegyeznek a természettudományok módszereivel.

A kritikai elmélet ennek etikai bírálatát adja és főképpen a szubjektum jellegében, azaz a tudós magatartásában különbözik tőle. Meg kell szüntetni - mondja Horkheimer - a hagyományos elméletre jellemző kettőséget, amely szétválasztja a gondolkodást annak tartalmi feltételeitől. Az elmélet és az azt megalkotó tudós sem tudja ugyanis elzárni magát a totálisan megszervezett társadalomtól, a társadalmi feltételek rá is hatással vannak: nem minden tudás alapja lehet az érzékelés, mivel az érzetek is társadalmilag meghatározottak – a szubjektum és az objektum kölcsönhatásban áll egymással. Az egyén továbbra is racionális és a racionális társadalom is megvalósítható; ehhez

⁶ Horkheimer-Adorno: *Felvilágosodás dialektikája*, 22. oldal

⁷ Ezzel a korai modellel az előadás témájával való igen laza kapcsolata miatt többet nem foglalkozunk.

azonban kritikai elméletre van szükség, amely megvalósítja a teoretikus beállítottság és a gyakorlati magatartás szintézisét. Ennek a folyamatnak viszont, ahogy arról már volt szó nincs meghatározott alanya, sőt Horkheimer egyelőre a visszavonulást javasolja illetve hitét egy szűk, kis csapatba veti, amely nem gyökerezik mélyen a társadalomba, de nem is független attól:

„Az általános történelmi felfordulásban az igazság számbelileg kis csoportoknál lakozhatik. A történelem arra tanít bennünket, hogy az ilyen csoportok, amelyeket még a status quo ellenzői is alig vesznek észre, ezek a törvényen kívül helyezett, de rendíthetetlen csoportok a döntő pillanatban mélyebb belátásuk folytán vezetővé válhatnak.”⁸

A kritikai elmélet öt ponton tér el a klasszikus marxizmustól:

Az objektív valóság kérdése másodrendű (Marx: az objektív valóság tudatunktól és észleléseinktől függetlenül létezik);

A visszatükrözési elméletet, amely szerint az objektív valóság érzékeink által közvetített Horkheimer soha nem fogadta el;

A gyakorlattól mindig távol tartotta magát, bár elmélete – ahogy azt láthattuk - elvetette elmélet és gyakorlat pozitivista szétválasztását;

Elvetette a tudományok egységének eszméjét;

Megingott haladásba vetett hite is.

A harmadik és számunkra legfontosabb modell, amely a hatvanas évekig tart a civilizációtörténet kritikai koncepcióját foglalja magába. Metodológiailag a kritikai elmélet, majd a később kidolgozásra kerülő társadalomelmélet (tulajdonképpen a frankfurti szociológia) talaján áll. Célja az individuum halálának megragadása, illetve lehetséges megmentése. Mindehhez a keretet az ész történelmi hanyatlása adja, amelyet Horkheimer és Adorno a felvilágosodás és instrumentalizálódás fogalompárjával próbál leírni. Az emberek pusztá eszközzé válnak, az individualitás eltűnik, az ész útja saját maga porba döntéséhez vezet. Ennek a történelmi folyamatnak a végét látják ők a fasizmus kialakulásában és hatalomra kerülésében. Ezzel

⁸ Horkheimer: Tény, érték, ideológia, 100. oldal

Horkheimer általánosította a lukácsi koncepciót. A korszak legjelentősebb műve a Felvilágosodás dialektikája, amellyel részletesebben is foglalkozunk, mivel az azt követő művek egy jelentős része erre való reagálásként értelmezhető, így a '68-as mozgalmakra gyakorolt (közvetett) hatása is igen jelentős.

A Felvilágosodás dialektikája (1948)

A mű keletkezési ideje (a '40-es évek eleje és közepe) és pesszimista végkicsengése nem választható el egymástól: a könyv a fasizmus felemelkedése és bukása idején keletkezett, amikor Horkheimer és Adorno kényszerű száműzetésben Amerikában élt. Ez a két élmény kitörölhetetlen nyomott hagyott a két filozófus gondolkodásán. A fasizmus és egyáltalán az autoriter személyiség kutatása végig vonul egész munkásságukon és a Felvilágosodás dialektikája is világosan elhelyezhető benne. Három szakasz különíthető el:

A fasizmus a polgári demokrácia természetes következménye: ezt a korszakot a teljes kétségbeesés érzése uralja. Diagnózisa megegyezik az ortodox marxista felfogással.

Átfogó történelemfilozófia vagy kétségbeesés filozófia. Fő mű: A felvilágosodás dialektikája.

Az egyén fogékonyága a fasizmus iránt. Fő mű: Az autoriter személyiség. Elméleti bázisa a Felvilágosodás dialektikája.

Az amerikai 'élmény' hatását legjobban Adorno fogalmazta meg:

„A külföldről jött értelmiséginek félreérthetetlen világossággal tudtára adják, hogy számoljon le azzal, hogy autonóm lény, ha el akar érní valamit vagy alkalmaztatni akarja magát annál a szupertrösztnél, amelybe az életet sűrítették. Aki ellenszegül és nem kapitulál, vagy nem áll be egészen a sorba, annak a megrázkódtatásnak van kitéve, hogy a gigantikus tömbökbe olvadt dolgok világa elintéz mindent vagy mindenkit, aki nem válik maga is dologgá. A szellem embere, aki tehetetlen az egyetemesen kifejlődött, legmagasabb mércévé vált áruviszony gépezetében, pánikba esik e sokk hatására.”⁹

⁹ Adorno: Prisms, 98. oldal

A szerzők ezen élmények hatása alatt a polgári társadalom kezdődő összeomlásáról beszélnek:

„A felvilágosodás dialektikája a felvilágosodás összeomlását jelenti, a felvilágosodás egykor kritikai filozófiájának átváltozását a fennálló helyzet igazolásává az uralkodó pozitivistá és pragmatikus filozófiák által.”¹⁰

Ezt a folyamatot, a kultúra és a barbárság már Walter Benjaminsnál is megfigyelhető összefonódását egy olyan átfogó történetfilozófia keretébe illesztik, melynek célja az ész pusztulásának, a civilizációtörténeti elsötétülésnek vizsgálata. A folyamat központi eleme az emberi társadalom eldologiasodása, amelyet az instrumentális racionalitás tényerésére vezetnek vissza. A Felvilágosodás ugyanis a technikai tudásra épül, amelynek „lényege nem a belátás boldogsága, hanem a világ meghódítására és leigázására irányuló képesség.”¹¹ A modern tudományok ennek a törekvésnek a termékei. A folyamat hatásának még az amúgy haladó mozgalmak sem képesek ellenállni. A technika az elnyomás fő eszközévé válik, a tömegkultúra és a kultúrpar pedig gondoskodik a tömegek megfelelő mértékű manipulációjáról, terror és civilizáció elválaszthatatlanok lesznek. A barbárság végső foka az, amikor a Felvilágosodás dialektikája mozdulatlanságba mered és az individuum léte is veszélybe kerül, hiszen ha mindenki azonos egymással, akkor az individuum elveszti saját belső identitását. Horkheimer nem vonja kétségbe az ész létét és megvalósulását, azaz a történelmi haladást és egyetért azzal a hegeli tézissel, hogy az individuum ennek a folyamatnak puszta elszenvédője és nem élvezője. Mindössze a kettő közötti igazoló értelmet tartja abszurdnak, mert az nem jelent mást, mint az ember lefokozását és végső soron az individuum halálát. Ezzel a „kör bezárult: a Felvilágosodás dialektikája az emberi civilizáció végzete; és az individualitás elvesztését követően semmi sincs, ami túlmutatna ezen a végzeten.”¹² Nem csoda hát, hogy a végkövetkeztetés rendkívül pesszimista:

¹⁰ Horkheimer-Adorno: A felvilágosodás dialektikája, 86. oldal

¹¹ Weiss János: A Frankfurti Iskola, 101. oldal

¹² Uo. 101. oldal.

„Németországban a fasizmus egy durván idegengyűlölő, kollektivista, kultúraellenes ideológiával aratta győzelmét. Most, amikor az egész világon pusztít, a nemzeteknek harcolniuk kell ellene – nincs más kiút. De semmi sem szól, amellet, hogy ha túl vagyunk az egészen a szabadság szelleme szétárad Európán: lehet, hogy Európa nemzetei ugyanolyan idegengyűlölővé, kollektivistává és kultúraellenessé válnak, mint amilyen a fasizmus volt, amikor még harcolnunk kellett ellene. A fasizmus veresége nem feltétlenül állítja meg a lavinát.”¹³

Egyetlen kiutat találtak és ez a 'megoldás' egész további életük során ugyanaz marad: a művészet. A művészet az egyetlen olyan tudás, amely nem hatalom, hanem azon kívül helyezkedik el és ezáltal mentes az instrumentalitástól. A probléma az, hogy ez a szféra kívül helyezkedik el a vizsgált kontextuson (nyilván ez az amiért mentes annak negatív tendenciáitól) és így eleve predestinálja a 'valós' társadalmi megoldás lehetetlenségét, a félreállást, a passzivitást. Az individuum megmentése csakis a negatív dialektika segítségével lehetséges: a dialektika ugyanis feloldja a valóság és az ész feszültségét, a negativitás felerősítése, az affirmatív mozzanat folyamatos feloldása pedig lehetővé teszi az individuum megmentését. A negativitás során azonban eljutnak azon felismerésig, hogy a késő kapitalizmus a manipuláció világa, amely nem tartalmaz önmagán túlmutató reális jövőképet. Ez a fajta rezignáció főképpen Adorno kései műveiben (Negatív dialektika, Esztétikai elmélet) jelenik meg.

A Felvilágosodás dialektikája a Frankfurti Iskola olyan központi munkájává vált, amely egyfajta viszonyítási alapot képezett a későbbi művek számára. Ezekben a pesszimista tendencia csak tovább erősödött, abszolút nihilizmussá fejlődött. Először Horkheimer Eclipse of Reason (Az ész napfogyatkozása) c. művét tekintjük át, majd Marcuse Eros and Civilization (Eros és civilizáció) c. könyve következik, végül Fromm Escape from Freedom (Menekülés a szabadságból) és A szeretet művészete c. művei kerülnek sorra. Ezek azok a könyvek, amelyek a Felvilágosodás dialektikájára való reakcióként illetve azzal egyidőben és hasonló szándékkal születtek.

¹³ Horkheimer-Adorno: A felvilágosodás dialektikája, 86. oldal

Eclipse of reason (Az ész napfogyatkozása, 1947)

Horkheimer és Adorno a Felvilágosodás dialektikájában arra a következtetésre jutottak, hogy az egyetlen lehetséges kiút a mitikus eredetű filozófia, amely a művészet szférájában jelenik meg. A Felvilágosodás ettől a mítosztól szeretne elszakadni, szeretné demisztifikálni a társadalmat, de ez teljes mértékben nem lehetséges, ez pedig barbársághoz vezet: a mítosz ugyanis az életösszefüggések eldologiasodását jelenti, a folyamat eredménye az eldologiasodás növekvő mértéke. Ezt a folyamatot próbálta megragadni Horkheimer a szubjektív és objektív ész fogalompárosával. A szubjektív ész az instrumentalitást helyezi előtérbe, a hangsúlyt az eszközre helyezi, központi eleme a pragmatizmus, megvalósulási formája, mércéje a siker és a kiszámíthatóság. Az objektív ész ezzel szemben a célokra és a totalitással¹⁴ való harmóniára helyezi a hangsúlyt, csak az juthat el hozzá, aki vállalja a dialektikus gondolkodást. A Felvilágosodás a szubjektív ész kibontakozását rejti magában, korunk az ő hatalomra kerülésének a kora. Az ezzel járó szubjektívizálódás és formalizálódás tetőfoka a fasizmus:

„ A modern fasizmusban a racionalitás olyan pontot ért el, ahol már nem elegendő egyszerűen elnyomni a természetet; a racionalitás most úgy zsákmányolja ki a természetet, hogy saját rendszerébe bekebelezi a természet lázadó potencialitását.”¹⁵

Az emberi élet minden aspektusa racionalizálásnak és tervezésnek van kitéve. Mindennek ára az elidegenedés növekvő mértéke: így a fasizmus nem más, mint a természet bosszúja. Ezt a folyamatot, azaz a szubjektív ész hatalomra kerülését nevezi Horkheimer az ész napfogyatkozásának.

¹⁴ A totalitás a fordított kölcsönviszonyok dialektikus kategóriája. „A társadalmi totalitásnak –írja Adorno- nincs saját alkotóelemein kívül külön élete. Mozzanatai által termelődik és reprodukálódik... Ahogy a totalitás nem érthető, ha különválasztjuk elemeinek életétől, együttműködésétől és antagonizmusától, éppúgy egyetlen elem sem érthető még működésében sem, ha át nem látjuk az egészt, amelynek a mozgás alkotja a lényegét. A rendszer és az egyediség egymást kölcsönösen meghatározzák, és csak reciprocitásukban érthetők meg.”

Idézi Weiss, 149. oldal

¹⁵ Horkheimer: Eclipse of Reason, 84. oldal

Látható, hogy az ebben a könyvben kifejtett elmélet többé-kevésbé megegyezik a Felvilágosodás dialektikájának pesszimista kicsengésű végkövetkeztetésével. Ugyanakkor Horkheimer nem tekinti a folyamatot befejezettnek, a barbárság lehetőség, de még nem bizonyos (a II. Világháború. után vagyunk), a szubjektív ész kritikájával (melynek eszköze a filozófiai reflexió), még elkerülhető a végkifejlet:

„A filozófiának azt kell tudatosítania, hogy az emberiségnek a szubjektív ész kialakulását adottságként kell elfogadnia, és mindent meg kell tennie azért, hogy a szubjektív ész ne lehessen mozgósítani a humanitás ellen irányuló célok érdekében.”¹⁶

Amit azonban itt is – hasonlóan a Felvilágosodás dialektikájához – észre kell vennünk az a negatív tendenciák (eldologiasodás, uniformizálódás, instrumentalizálódás) lehetséges megszüntetésének módja. Amíg Marxnál az elidegenedés megszüntetése az osztálytársadalom, az ember feletti uralom megszűnését is magával vonja, addig a kritikai elméletben mindez csak kritikai reflexiót és önkritikát hoz. Azaz valódi társadalmi változás, valódi gyakorlati átalakulás nem lehetséges.

Eros and Civilization (Eros és civilizáció, 1955)

Marcuse ebben a művében a Felvilágosodás dialektikáját a kultúraelemzés közegébe helyezi, célja a szubjektum és a történelem kapcsolatának ábrázolása. Korunkban – írja Marcuse – ez megfelel az ipari civilizáció elemzésének.

Marcuse szerint a kései kapitalizmus, az ipari civilizáció a jobb élet ígéretével teremtette meg saját társadalmi bázisát. Ez azonban (ld. Felvilágosodás dialektikája) együtt jár a szabadság korlátozásával és végső soron az individuum halálával. Három okot, három tendenciát nevez meg a szerző:

A technikai civilizáció az individuum eldologiasodását követeli meg;

A tömegkulturális médiumok sablonossá teszik a viselkedést és a gondolkodást;

¹⁶ Uo. 104. oldal

Az eltárgyasítás és az uniformizálás tendenciáival összhangban a család szociális funkciója is hanyatlásnak indul.

Megváltásként a történelmi folyamat objektív jellege szolgálhatna: a teljes automatizáció ugyanis lehetővé teszi a szabadidő olyan mértékű megnövekedését, amely elvezethet az individuum kiteljesedéséhez. Azonban ha erre számítunk – véli Marcuse – csatlakoznunk kell, ugyanis elfelejtkezünk a folyamat pszichológiai perspektívájáról, arról, hogy az uralkodóvá váló teljesítmény elv éppen az ellenkező hatást gyakorolja az emberekre. Lehet ugyan, hogy több idejük lehetne ők azonban nem ezt választják: nagyobb szabadidő helyett inkább nagyobb teljesítményt akarnak elérni. Ennek következménye pedig a boldogság elhalasztása és a szabadság korlátozása.

Mindez alap mondanivalójában megegyezik a horkheimeri-adornoi diagnózissal, a totálisan igazgatott, eldologiasult világ képével. Marcuse azonban lát kiutat; az örömelvnek (Eros) van még egy olyan dimenziója, amelyet a teljesítmény elv nem tud integrálni: a fantázia. Az individuum halála nem teljes:

„Azt a kort, amelyben az individuális létezés már csak a fantázia formájában képzelhető el, Marcuse az individuum válságkorának nevezi. Ebben a válságban még lehetséges a realitás kritikája; ez a feladat a megformált fantáziára, a művészetre száll.”¹⁷

Azaz a megoldás Marcusenál is a művészetre hárul, viszont itt – szemben a Felvilágosodás dialektikájával – nem esik kívül a vizsgált kontextuson. Marcuse tehát képes volt az individuum megmentésének elméleti megalapozására.

Escape from Freedom (Menekülés a szabadságból, 1941)

Fromm ezen műve, és bizonyos értelemben munkássága általánosságban számos eltérő jegyet mutat az Iskola Horkheimer, Adorno, Marcuse nevével fémjelzett irányvonalával.¹⁸Ezen különbség jó része megfigyelhető ebben a műben is.

¹⁷ Weiss: A Frankfurteri Iskola, 107. oldal

Fromm sokkal optimistább, mint Horkheimer, Adorno vagy akár Marcuse. Szerinte az ember nem egyszerűen kiszolgáltatott a történelmi folyamatoknak, hanem egyben alakítja is azokat. Csak emlékeztetésül: Horkheimer és Adorno a Felvilágosodás dialektikájában a történelmi 'fejlődést' az ész pusztulásával, az individuum elnyomásával (Hegel után) azonosítja, amelynek vége az individuum halála. A kontraszt meglehetősen éles, bár a diagnózis és a vizsgált kérdés azonos: hogyan, miképpen válhatott boldogtalanná az egyén. Fromm központi élménye az individualizáció, amely egyrészt felszabadítja az embert, másrészt izolálja őt:

„Az individualizáció egyrészt megerősíti és szabaddá teszi az ént, másrészt azonban megfosztja azoktól a biztonságot adó kötelékektől, amelyekkel korábban a tradicionális kultúrákban rendelkezett.”¹⁹

Szabadság és biztonság törekeny egyensúly megbomlik, a magányra és a tehetetlenségre az emberek autoritással és konformitással válaszolnak, diktatúrák jönnek létre és kialakul a fogyasztói társadalom. Frommnál azonban az egyén képes alakítani történelmét, így létezik alternatíva, valós alternatíva is: a pozitív szabadság – a szeretet és a munka.

Az említett műveket összehasonlítva három pontot különböztethetünk meg:

Horkheimer, Adorno és Marcuse: a történelem uralkodik az ember felett

Fromm: nyílt és alakítható történelem

Horkheimer, Adorno és Marcuse: az individuum halála, mint a folyamat vége

Fromm: szabadon választott halál

Horkheimer, Adorno: a filozófiai kritika bázisa a művészet – túl van a horizonton

Marcuse: hasonló végkövetkeztetés, de sikeres megalapozással

Fromm: nincs szükség ilyen megoldásra

¹⁸ Fromm és az Iskola között éles szakadás következett be még a harmincas, negyvenes években. Erről részletesebben ld. Wiggershaus vagy Jay.

¹⁹ Weiss: A Frankfurti Iskola, 108. oldal

Ezzel elérkeztünk Horkheimer és Adorno kései műveihez, amelyekben pesszimista világképük csak tovább erősödik. Az ötvenes évek a társadalomelmélet, a tulajdonképpen frankfurti szociológia megszületésének ideje.

A társadalomelmélet tulajdonképpen a kritikai elmélet szociológiai-filozófiai folytatása. Legkönnyebben a pozitív szociológiával szemben határozható meg, hiszen nem más, mint annak és egyáltalán az empirikus társadalomkutatásnak a bírálata, amely kritika hat pontban fogalmazható meg:

A szociológia az elmélet és a tárgyi területek elszakadása felé halad;

A szétaprózódás (pl. korlátozott kutatási területek) a totalitás elvesztésével jár;

Az egzaktság és a kvantifikáció a társadalmi jelenségek elvesztésével jár;

Az a dogma, hogy a szociológia a természettudományokhoz hasonlóan értékmentes tudomány azt eredményezi, hogy a szociológia maga is az uralkodó társadalmi hatalmakat szolgáló, manipulatív eszközzé válik;

A tudomány és a művészet merev elválasztása elszegényíti a szociológiát;

A szociológia természettudományos modellje azt jelenti, hogy elveszik a spekuláció és a lényeg meglátásának lehetősége.²⁰

Az újfajta szociológia makro-szociológia (Hegel és Marx után), amely a társadalmat nem részeiben, hanem saját totalitásában próbálja megragadni. A pozitívizmus, a hagyományos szociológia tagadja a jelenség (részek) és a lényeg (totalitás) közötti különbséget, és csak a jelenségek közötti kapcsolatokra koncentrálnak és így csupán a társadalmi jelenségek felszínét képes megismerni. A társadalomelmélet ezzel szemben nem hisz a jelenségek 'homlokzatának', a mögé szeretne látni:

„Ahogyan a filozófia [a kritikai elmélet –TA] nem bízott a jelenségek csalárdságában, úgy nem bízik a társadalomelmélet sem a társadalom homlokzatában. Meg fogja nevezni azt, ami a társadalmat összetartja Szeretné felemelni a követ, amely alatt a szörny gubbaszt.”²¹

²⁰ Jellemző idézetek:

„Az az impulzust, hogy a Kell megváltoztathatná a Van-t, felváltja a Van Kell-ként való felfogása.”

„E szociológiát társadalom nélküli szociológiának lehetne nevezni, ahogyan ötven évvel ezelőtt lélek nélküli pszichológiáról beszéltek.”

²¹ Tarr: A frankfurti iskola, 165. oldal

Meg kell szüntetni érték, elmélet és gyakorlat pozitivista elhatárolását is mivel ezzel feladnánk a társadalom életébe való radikális beavatkozás lehetőségét is.

Az utóbbi megállapítás nagyon fontos: elméletileg mind a kritikai elmélet, mind a társadalomelmélet fenntartja a beavatkozás lehetőségét, sőt kívánatosnak tekinti. Láthattuk azonban, hogy már a kritikai elmélet sem találta meg azt a forradalmi potenciált, amely ezt a változást végrehajtaná és ez még kevésbé sikerült a társadalomelméletnek. Már a Felvilágosodás dialektikájában igen erősen jelentkezett az a gondolat, hogy a jelenlegi kapitalista rendszerben nincs esély a változásra, és egyetlen kiút a művészetben, azaz tulajdonképpen az elvonulásban, a passzív szemlélődésben van. Az ötvenes években még a később kifejezetten aktívvá váló Marcuse is osztotta ezt a gondolatot (elég csak az Egydimenziós ember pesszimista üzenetére utalni²²), Horkheimer és Adorno pedig egész életében és különösen életük vége felé kitartottak emellett. Alapjában véve kordiagnózisuk sem változott: az egyén a mindenható társadalmi erők pusztá játékszere, az emberek tehetetlenek a rendszerrel szemben, amely nem ad lehetőséget életük racionális megszervezésére:

„Az emberek legbenső magatartásmintáikban azonosultak sorsukkal a modern társadalomban .. Így hát zárt körbe jutottunk. Az embereknek cselekedniük kell, hogy megváltoztassák a jelenlegi megkövesedett életfeltételeket, de ezek oly mélyen rajta hagyták bélyegüket az embereken, olyannyira megfosztották őket életüktől és egyéniségüktől, hogy aligha látszanak képesnek arra a spontaneitásra, amelyre a cselekvéshez szükség volna.”²³

Nincs menekvés a rendszer kérlelhetetlen logikája elől, Horkheimer és Adorno gondolkodását a kétségbeesés²⁴ jellemzi – a helyzet nem sokat változott a Felvilágosodás dialektikája óta. Az elmélet és a gyakorlat közt a későbbiekben sem találták meg a közvetítő kapcsot, a proletárforradalom nem áll a küszöbön, a megvalósult szocializmus szintén manipulációt hozott. A kiút kérdésében sem történtek jelentős változások. Adorno egyik utolsó művében, a Negatív dialektikában

²² Erről a későbbiekben lesz szó.

²³ Tarr, 172. oldal

²⁴ Jól mutatja ezt Adorno életrajzi írásának, a Minima Moralianak alcíme: Egy sérült élet reflexiói.

az abszolút nihilizmus felé fordul. Ebben a korban – mondja Adorno – az igazi tudomány értelmező és szemlélődő álláspontot foglalhat el csak, a tudós egyben művész is, aki képes bepillantani a társadalmi jelenségek mögé, célja pedig az ellenállás a társadalom totális elnyomó tendenciáival szemben:

„Nem fogadta el a szokásos gondolkodásmódot, amely beéri a tények regisztrálásával, és előkészíti őket a későbbi osztályozásra. Lényeges törekvése az, hogy a fakticitás birodalmát – amely nélkül nem lehetséges igazi tudás – más típusú reflexiókkal világítsa meg, amelyek radikálisan eltérnek a tudományos érvényesség általánosan elfogadott kánonjától.”²⁵

Ennek megfelelően mindketten elvetették az erőszakot, nem támogatták még szimbolikusan sem a diákmozgalmakat. Megtagadták a bizalmat a tömegektől.

Fromm: A szeretet művészete (1956)

Az *Escape from Freedom*-ban Fromm az emberi történelmet, mint a negatív szabadság előtérbe kerülését ábrázolta, amely izoláltságot és bizonytalanságot hozott az ember számára, önnön kicsinységét érzékeltette vele. Ebből két kiút kínálkozott: vagy a pozitív szabadság felé haladás, vagy pedig menekülés a negatív szabadságból. Ez utóbbi konformitást és uniformizációt valamint autoriter reakciókat eredményez. Az egyén nem lesz képes autentikus megnyilvánulásokra, spontaneitása elveszik. Frommnál azonban van kiút és ezek közül az egyik legjelentősebb a szeretet.

Az ő szeretet- és szerelemelmélete azonban autentikus és eredeti, nem azonos a médiában előadottakkal. A kiindulópont itt is az elidegenülés – ez azonban már nem 'csak' a kapitalizmus (Frankfurti Iskola), hanem a lét általános problémája. Többféle válasz adható erre a kihívásra, de csak egy tekinthető adekvátnak: a szeretet. A szeretet, amelynek szerepe hasonló az előző műben kifejtett pozitív szabadságéhoz. Mit ért Fromm szereteten?

²⁵ Adorno: *Prisms*, 7. oldal

„A szeretet tevékenység, nem pedig érzelem. Szeretni annyi, mint adni s ezért a szeretet művészet, mint minden mesterség, amelyet el kell sajátítani.”²⁶

A probléma az, hogy a szeretet a modern ember látens képessége, amelyet azonban a modern kor nem enged kifejleszteni, mivel mindenki csak a saját hasznát keresi (teljesítmény elv). Fromm szerint – bár kivétel formájában csak – a nonkonformizmus (hippik, diákmozgalmak) képében lehetővé válik a szeretet kifejlődése. A szeretet pedig maga után vonja a rendszer megváltozását:

„Ha az ember azért van, hogy szeretni tudjon, akkor az őt megillető helyre kell kerülnie. A gazdasági gépezetnek kell szolgálnia őt, és nem neki azt.”²⁷

A szeretet tehát emberi képesség, amely azonban társadalmi méreteken – legalábbis ebben a korban – megvalósíthatatlan. A végső következtetése tehát ennek a műnek is pesszimista – bár közel sem annyira, mint Horkheimeré vagy Adornoé.

Marcuse: a diákok prófétája?

A címbeli kérdőjel kissé talányosnak tűnhet, hiszen Marcuseről köztudott, hogy aktívan részt vett a diákmozgalmakban, egyfajta guruvá vált a diákok szemében. Ugyanakkor elméletileg soha nem látta azt bennük, amit ők szerettek volna látni magukban: a forradalmi potenciált. Számára a diákok a kezdetet jelentették, az impulzust és a motivációt, amely megindíthatja a rendszert a változás útján. Ez volt az ő kettőssége – próféta volt a diákok szemében, de maga nem tekintette annak magát. Az elkövetkező néhány oldalon ezt a szellemi fejlődést próbáljuk bemutatni. Egyik, nem is oly korai művéről, az Eros és civilizációról már esett szó. Láthattuk, hogy számára is csak a művészet, a fantázia jelentett kiutat – bár ennek képes volt megfelelő elméleti megalapozást adni, nem úgy, mint Horkheimer vagy Adorno. Következő két

²⁶ Weiss, 167. oldal

²⁷ Fromm, 159. oldal

könyve, a Szovjet marxizmus és az Egydimenziós ember még a diákmozgalmak előtti helyzetet tükrözi. Szerzőjük pesszimista és nem igen lát kiutat. Az ezeket követő esszék és könyvek (Az elnyomó tolerancia, az Utópia vége, az Esszé a felszabadulásról, az Ellenforradalom és lázadás) már a megváltozott, a fentiekben jellemzett Marcuset tükrözik, aki amellet, hogy támogatja a diákokat a forradalmi erő keresésével van elfoglalva. Saját, személyes 'tragédiája', hogy ez – hasonlóan Horkheimerhez és Adornohoz – neki sem sikerült.

Szovjet marxizmus (1958)

A mű célja a szovjet fejlődés vizsgálata egy tágabb keretben, a kései kapitalizmus kínálta kontextusban. Marcuse fő hipotézise, hogy a két rendszer (a szovjet és a kapitalista) alapjaiban nem különbözik, csak felszíni eléréseket fedezhetünk fel. Hasonló a technikai bázis és a társadalom megszervezésének és kontrolljának módja is azonos. Két új és mindkét rendszerben megfigyelhető jellemzőt emel ki a szerző:

Egy újfajta racionalitás bontakozik mindkét rendszerben - a technológiai racionalitás, amelyet a társadalom és az ipar megszervezésére használnak fel, és amely az autonómia és spontaneitás helyett a dominánssá váló technológia kifejezője. A felszabadulás a szovjet rendszerben sem következett be, csupán a dominancia formája változott meg:

„Mindkét rendszer a kései ipari civilizáció jellemző jegyeit viselik magukon - az egyéni vállalkozást és autonómiát maga alá tipró centralizációt és regimentációt; a verseny szervezett és 'racionalizált'; a gazdasági és politikai bürokrácia együttes uralma; az embereket a kommunikáció, a szórakoztatóipar és az oktatás „tömegmédiája” irányítja.”²⁸

Nem tekinti egyedülállónak a szovjet rendszerben uralkodó terrort sem - a nyugati csendes elnyomás, tökéletes manipuláció, ahol nincs szükség a terror nyílt

²⁸ Marcuse: Szovjet marxizmus, 66. oldal

alkalmazására, mindez kivitelezhető a demokrácia leple alatt is.²⁹ A folyamat azonban nem áll meg itt: az alap (indusztrializáció) asszimilálja felépítményt - művészet és filozófia többé már nem szakadhatnak el a valóságtól (szovjet realizmus), a művészet kritikai funkciója megszűnik., a kontrollt egyre teljesebbé válik.

Az állam eltűnése helyett növekvő (elosztási és igazgatási) bürokrácia alakult ki a szovjet rendszerben. Ugyanakkor az újfajta bürokrácia kialakulása a nyugatnak is sajátja. Ez új osztály abban az értelemben, hogy ellenőrzést gyakorol a termelőerők fölött. Ezen a téren azonban Marcuse különbséget tesz a két rendszer között: a szovjet rendszer szerinte magában rejt egyfajta liberalizálódási trendet - ilyen a Központi Terv, a kompetitív terror, majd a terror eltűnése után a bizonytalan és kiszámíthatatlan értékelési standardok:

„ A szovjet bürokrácia úgy tűnik nem rendelkezik olyan alappal, amely lehetővé tenné saját érdekeinek érvényesítését azzal a szociális rendszerrel szemben, amelyből maga is él. A bürokrácia egy olyan különálló osztályt képez, amely felhasználva a gazdasági, politikai és katonai erőforrásokat ellenőrzést gyakorol a társadalom felett - ennek a kontrollnak a kivitelezése számos olyan speciális érdeket hoz létre, amelyek megjelennek az ellenőrzés folyamatában; ugyanakkor megalkuvásra kényszerülnek és alárendelődnek annak az általános politikának, amelyet különleges ereje következtében egyetlen speciális érdek sem képes megváltoztatni.³⁰

Marcuse tehát némileg ellentmondva az előző pontban leírtakkal lát kiutat, még hozzá a szovjet rendszerben találja meg azt. Négy liberalizálódási trendet különböztet meg, gazdasági, társadalmi és ideológiai okokat sorolva fel. Ezek a szerinte többnyire objektív, a rendszer jellegéből következő szükségszerűségek (mint például a fent említett bürokrácia) magukban hordoznak egyfajta liberalizálódási lehetőséget, a technikai racionalitás alól való felszabadulás lehetőséget. Ez a relatív optimista végkövetkeztetés azonban csak a szovjet rendszerre igaz – a nyugat menthetetlen.

²⁹ Marcuse egy 1956-os előadásában az alábbiakat mondta: "A demokrácia elutasítja terrort, mivel elég erős és gazdag ahhoz, hogy terror nélkül is fenntartsa önmagát."

³⁰ Marcuse: Szovjet marxizmus, 209. oldal

Mindez már megelőlegezi a következő jelentős mű, az Egydimenziós ember pesszimista világgképét is.

Egydimenziós ember (1964)

Marcuse ebben a művében a polgári társadalom marxista kritikáját adja, de eközben fontos marxi tételeket is megkérdőjelez. Tagadja, hogy a kapitalista társadalmi fejlődés elkerülhetetlenül krízisbe torkollana és nem fogadja el a munkásosztály forradalmi szerepét sem. Az egyik szerző³¹ szerint az Egydimenziós ember kétféleképpen olvasható:

Az egydimenzionalitás, mint totalitás elmélete – elmélet egy olyan társadalomról, amely meghaladva a kapitalista társadalom eddigi ellentmondásait a társadalmi kontroll minden eddiginél magasabb szintjét teremti meg, megszüntetve (vagy a minimumra redukálva) az individualitást, az ellenállást. Ebben az olvasatban egy totalitárius állam képe jelenik meg előttünk, amely nem nyújt lehetőséget a kitörésre.

Az egydimenzionalitás, mint jelző használata az emberekre, a társadalomra, a cselekvésre. Ebben az esetben a rendszer magában foglalja az alternatívák, az ellenállás lehetőségét is.

Ebben a rövid összefoglalóban mi az utóbbi interpretációt fogadjuk el, azaz úgy értelmezzük Marcuse írását, mint amely két egymással ellentétes tendenciát jelenít meg. Az egyik a képesség a minőségi változásra, még ha ez csak drasztikusan lehetséges is, a másik az ellenhatás, a mindent bekebelező egydimenzionalitás. Marcuse tehát kétfajta emberi személyiség jellemrajzát tárja a szemünk elé: az autentikus emberét szemben az egydimenziós személyiséggel. Kettőjük jellemzőit az alábbi módon összegezhetjük:

³¹ Ld. Kellner: Marcuse and the Crisis of Marxism

Autentikus személyiség

Egydimenziós személyiség

(1) Autonómia/ képesség a gondolkodásra, a választásra és a cselekvésre (a) mentesség a dominanciától (b) szabad akarat, a választás, a tagadás és az ellenállás szabadsága (2) Kreatív cselekvés: növekedés és fejlődés (3) A szükségletek, az értékek és az egyéni létezés kritikai és reflektív tudatosítása (4) Erő és akarat: képesség a kreatív cselekvésre	(1) A gondolkodás és a viselkedés társadalmilag dominált (a) kiszolgáltatottság a társadalom kontrolljának (b) konformitás, hibás szükségletek és tudat (2) Mimézis: a konformista viselkedés mechanikus reprodukciója (3) A domináns szükségletek, gondolatok és érzések reflexió és kritika nélküli elfogadása; az egyes egyén szükségleteinek és képességeinek elhomályosulása (4) Az erő hiánya/kondicionált viselkedés

Marcuse szerint a mai kor embere elvesztette a 'második' dimenziót. Személyiségével együtt szabadsága is elveszett, a szükségletei nem az ő szükségletei, hiszen nem ő választja és nem is ő akarja azokat. Az egydimenziós ember nem képes ellenállást kifejteni a dominanciával szemben, nem képes autonóm módon cselekedni – engedelmeskedik az egyre növekvő, totális dominanciának. A szabadidő a tömegkultúra hatása alá kerül és így társadalmilag meghatározottá válik, a művészet, a tudomány, a filozófia kritikai potenciálja alulmarad a technológiai bázis totalitárius szervezeteivel szemben. A tudomány a technológiai apparátus részévé vált, asszimilálódott és ezáltal maga is a dominancia társadalmi formáinak kifejeződésévé alakult. A filozófia afirmatívává vált, belülről kritizálja a rendszert és megbélyegzi a pozitivitást elvető kísérleteket. Még az utolsó menedék, a művészet is elveszik: az ipari társadalom a tömegkultúra révén megszünteti a művészet kívülállását, idegen mivoltát,

így az többé már nem kínálhat alternatívát. Az élet minden területe egydimenzióssá válik, saját értékek, elvek, szükségletek, gondolatok nélkül:

„A kései ipari társadalom legszembetűnőbb jellemzője azon képessége, hogy magába foglaljon minden társadalmi változást, és hogy a változás minden potenciális végrehajtóját a dominancia egy olajozottan, kielégítően működő rendszerébe integrálja. Ezt az egydimenziós társadalmat a társadalmi kontroll egy olyan új formája teszi lehetővé, amely segítséget nyújt az új, rendszer konform szükségletek és tudat létrehozásában és amely ezáltal megszünteti a társadalmi változás lehetőségét.”³²

A munkásosztály, mint a forradalmi változás végrehajtója szintén 'áldozatul esik' ennek a folyamatnak. A társadalmi kontroll ezen új formája a hamis szükségletek és tudat létrehozásával ugyanis megszünteti ezt a Marx által nekik kölcsönzött képességet és békésen integrálja őket a társadalom testébe.³³

Marcuse diagnózisa a rendszerrel való teljes ellenállás felé tereli őt: destruktív tendenciákat lát annak legünnepelebb eredményeiben és irracionálisról beszél egy olyan rend esetében, amely éppen racionalitására büszke.³⁴ Tekintve, hogy a társadalom minden területe egydimenzióssá válik a rendszer belső reformja, részleges megváltoztatása lehetetlenné válik. csakis a teljes megszabadulás, a totális forradalom hozhat eredményt. Ez a Great Refusal, a Teljes Tagadás, ahogy Marcuse nevezi. Mert van alternatíva – mondja a szerző – a szocializmus alternatívája.³⁵ Megvalósítására azonban nincs esély a rendszeren belül, mivel a kapitalista társadalom olyan totalitási és elnyomási fokot ért el, hogy már csak egy kívülálló, nem integrált erő képes, totális forradalom által ezen változtatni. A nagy kérdés az, hogy a társadalom mely rétege lenne alkalmas erre a feladatra akkor, amikor – mint láthattuk – a munkásosztály is elvesztette a Marx által neki tulajdonított forradalmi potenciált. Marcuse a társadalom perifériáira került, marginalizálódott rétegek és egy felvilágosult értelmiség együttműködésében lát erre esélyt – de ez csak esély és nem szükségszerűség. A mű

³² Kellner, 243. oldal

³³ És persze ugyanez történik a középosztállyal is.

³⁴ Olyan fogalom párokat sorol fel, mint: prosperitás és növekedés – pusztítás és pazarlás, szabadság és demokrácia – manipuláció, fejlődése – kizsákmányolás és elnyomás stb.

³⁵ . Láthattuk, hogy Marcuse a Szovjet marxizmusban lát esélyt a szovjet rendszer liberalizációjára, bár nyilván nem a megvalósult szocializmus az, amely szerinte alternatívaként állítható a kapitalista rendszer elé.

végkicsengése tehát pesszimista, egy olyan kor pesszimizmusát testesíti meg, amely éppen arra volt büszke, amit a frankfurtiak kétségbeejtőnek találtak benne.

Marcuse műve (és munkássága általában) nagy hatást gyakorolt az akkoriban kibontakozó Új Baloldalra, akik elégedetlenek voltak a rendszer ortodox marxista kritikusaival. Megmutatta, hogy nem elszigetelt problémák (pl. Vietnam, rasszizmus, intolerancia, egyenlőtlenségek) ellen kell küzdeni, hanem magát a rendszert kell átépíteni, esetleg újraépíteni. Marcuse megérezte ezt a mozgólódást és maga is nyíltan a mozgalom mellé állt, mind tevőlegesen, mind pedig elméleti munkáiban. Ezt az időszakot a forradalmi erő és stratégia megtalálásának szándéka jellemezte. Három időszakot különböztethetünk meg:

A nem integrált, kívülálló kisebbségek, egyetemisták és értelmiség, az Új Érzékenység (New Sensibility) támogatása. Támogatta a katonai jellegű konfrontációs politikát is (pl. diákmozgalmak), kiállt az erőszakos eszközök alkalmazása mellett, eltávolodva ezzel még az Iskola többi tagjától is. Ez az időszak 1965-től 1970-ig terjed és olyan írások jellemzik, mint az Elnyomó tolerancia (Repressive Tolerance, 1965), vagy az Esszé a felszabadulásról (Essay on Liberation, 1969).

Az oktatás, a nevelés szerepének hangsúlyozása (nyomai már az egydimenziós emberben is megtalálhatók), mint egyfajta balos nevelési diktatúra.

Az intézmények meghódítása, Marcuse szavaival élve: nagy menetelés az intézményeken keresztül (long march through the institutions)³⁶, Egységes Front (United Front), egy politikai szervezet megteremtése.

Elnyomó tolerancia (Repressive Tolerance)

Az írás célja a tolerancia határainak keresése a jelenlegi kapitalista rendszerben. Marcuse ebben az írásban sem változtat eddigi diagnózisán: a fennálló berendezkedést a szerző a rasszizmussal (feketéek elnyomása), az imperializmussal (Vietnam), a

hirdetési iparral, a környezetszennyezéssel azonosítja. Egy ilyen rendszerben a toleranciából intolerancia, a tolerancia felszabadító és humanizáló szerepéből pedig elnyomás lesz. A tolerancia, a semlegesség követelménye jelenleg csak a rendszert erősíti, és ezáltal éppen hogy az elnyomás és az erőszak csökkentése útjában áll. Ebben a helyzetben csakis a radikális változás nyújthat megoldást: a kapitalizmussal szemben nem csak, hogy megengedhető, hanem kifejezetten kívánatos az intoleráns viselkedés. Az intolerancia alatt Marcuse egészen radikális dolgokat ért: ha egy rendszer a tolerancia 'leple' alatt elnyomást gyakorol, akkor erre a helyzetre úgy reagálhatunk, mint ha veszély fenyegetné az államot (a szó nem adminisztratív értelmében) – a polgári jogok felfüggesztésével. Ennek módja a bevonulás (Vietnam) megtagadása, támadások, bojkottok, polgári engedetlenség, felvonulások, egyetemek és gyárak elfoglalása. Az ellenállási mozgalom nem indulhat ki a rendszerből, belső reform nem lehetséges. A hatás kívülről jön, de hordozója nem lehet a munkásosztály, hanem csak valamilyen rendszeridegen társadalmi réteg, valamilyen marginalizálódott csoport. Határozott elképzelés ezzel kapcsolatban ebben az írásban sem jelenik meg, de Marcuse minden általa haladónak tekintett társadalmi csoportot támogató, így az akkoriban kibontakozó diákmozgalmakat is. Ez az időszak (1965-1970) volt Marcuse legaktívabb korszaka, számos közszereplést vállalt, előadásokat tartott és vitákon vett részt. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a diákokat forradalmi erőnek tekintette volna. Ez derül ki következő írásából is.

Esszé a felszabadulásról (Essay on Liberation, 1969)

Az írás alapproblémája az alábbi: az új szükségletekhez új rendszer kell, de ahhoz, hogy a régi rendszer eltűnjön az új szükségleteknek már rendelkezésre kell állniuk. Hogyan oldható fel ez az ördögi kör – ennek a kérdésnek a megválaszolása foglalkoztatja Marcusét.

³⁶ A nyolcvanas évek németországi zöldjei pontosan ezt a stratégiát követték. A rendszerrel való nyílt szembenállás helyett politikai szervezet megalakításával hatalomra kerülni – ez volt a stratégiájuk és sikerük is volt.

Válaszában a szerző a kapitalizmus azon ellentmondásából indul ki, ami az ipari társadalom hatalmas termelési erőforrásai és a velük járó pusztítás és elnyomás között feszül. Ez egyrészt ellenállhatatlan vágyat gerjeszt a felszabadulásra (pl. Harmadik Világ³⁷), másrészt kikényszeríti a szükségletek és a szabadság összekapcsolódását. Röviden tehát így szól a válasz: a bőség társadalmának morális és esztétikai hiányosságai maguk generálják a felszabadulás biológiai szükségletét:

„a korporatív kapitalizmus látszólag bevehetetlen erődjének falain repedések keletkeztek – repedések, amelyeket a béke, a csend, a boldogság és a szépség iránti vágy által hajtott felforgató erők hoztak létre.”³⁸

Hogy melyek ezek az erők, milyen jelenségekről beszél Marcuse? Új Érzékenységnek (New Sensibility) nevezi azt a felszabadulás igénye által vezérelt, új értékekkel és célokkal, új szükségletekkel rendelkező 'mozgalmat', amely majd valamikor a jövőben a 'nagy' változás élére állhat:

„ új célok és értékek, új motivációk megjelenése azon férfiak és nők körében, akik tagadják a korporatív kapitalizmus masszív kizsákmányoló erejét még annak legliberálisabb és legkényelmesebb megvalósulási formája esetén is.”³⁹

A verseny tagadása és az értelmes munka igénylése, a közösség és a szerelem utáni vágy, a szabadság igénylése mind-mind olyan értékek és igények, amelyek – mondja Marcuse – előbb vagy utóbb aláássák a rendszer logikáját. Nem 'csak' egyszerűen a régi értékek tagadásáról és újak megjelenéséről van azonban szó, hanem az esztétikai dimenzió kitágításáról is: az új érzékenység politikai is, olyan érzékenység, amely nem marad meg a magánélet adta határokon belül, nem áll meg a

³⁷ Ennek jó példája Frantz Fanon: *The Wretched of the Earth* (A Föld rabjai?) c. könyve, amely a gyarmati birodalmak erőszakos megszüntetésére és a gyarmatosítók kiűzésére szólít fel, a szabadság iránti elemi vágy által vezérelve.

³⁸ Katz, 185. oldal

³⁹ Marcuse: *Essay on Liberation*, VII oldal

„múzeum, a koncertterem vagy a színház határainál, hanem magában foglalná egy olyan esztétikailag rendezett szociális világ vagy társadalom létét, amelyben a termelőerőként felfogott kreatív képzelet elfoglalta helyét a technikai ész mellett, mint az emberi élet mentális és anyagi feltételeinek alakítója.”⁴⁰

Ezzel a marcusei lázadás kettőssé vált; az elnyomás és kizsákmányolás ellen két téren (művészet-érzések, illetve társadalmi folyamatok) is küzdelem indul: a kritikai filozófia megmutatja a felszabadulás lehetőségét, az új művészet pedig megtestesíti, formába önti azt:

„Az eredeti, hiteles művészet a kritikai filozófiához hasonlóan alapjaiban kritikus az elnyomást megtestesítő staus quoval szemben; megjeleníti az érzékenység, az ész és a képzelet harmonikus egységét és ezáltal egyfajta mérceként szolgálhat egy szabad társadalom számára.”⁴¹

A hatvanas években Marcuse a diákmozgalmakban és a – főképpen – a gyarmati felszabadító mozgalmakban vélte megtalálni ezt az erőt. Az előbbit azonban nem tekintette valódi, áttörést eredményező erőnek. Számára a diákok csak a 'bátorítást', a kezdetet és semmiképpen sem a véget jelentették. Egyrészt megjelenítették a törést a jelenlegi berendezkedéssel, másrészt magukban hordozták azt a katalizáló erőt, amely a további változások motorjává válhatott. Így írt erről Horkheimernek és Adornonak:

„Mi tudjuk (és ők is tudják), hogy a helyzet nem forradalmi, de még csak nem is forradalom előtti. Ugyanakkor annyira fojtogató és megalázó, hogy az ellene való lázadás az emberből biológiai és pszichológiai reakciókat vált ki: többé már nem képes elviselni, fulladozik, levegőhöz próbál jutni ... és ez az a levegő, amelyet mi (vagy legalábbis én) is szeretnénk egy nap belélegezni.”⁴²

⁴⁰ Katz, 189. oldal

⁴¹ Katz, 191. oldal

⁴² Idézi Wiggershaus, 615. oldal. Egy berlini előadásában pedig így fogalmazott: „Soha nem állítottam, hogy a diákok ellenállási mozgalma önmagában forradalmi erőt testesítene meg és a hippikre sem tekintettem úgy soha, mint a proletariátus örököseire.” (Berlin, 1967), in. Marcuse: Five Lectures

A valódi forradalmi erő (vissza Marxhoz) csak a munkásosztály lehet, de az (ld. előzőek) még nem készült fel erre, ezért ahhoz, hogy a helyzet forradalmivá váljon nevelésre van szükség:

„Történelmileg nézve egy újabb, a materiális változást megelőző felvilágosodási periódushoz érkeztünk el – a nevelés időszakához, de olyan neveléséhez, amely gyakorlatba [praxis-TA] megy át: demonstrációba, konfrontációba, lázadásba”⁴³

Az adott korszakban nem a diákmozgalmakat, hanem a harmadik világ felszabadító mozgalmaiban látta meg azt a momentumot, amely elvezethet a kapitalista rendszer összeomlásához. Egymagukban azonban ők sem elegendők, ahhoz, hogy harcuk sikerrel járjon, ehhez szükség van a kapitalizmust belülről bomlasztó erőkre is – csak a kettő együttműködése révén valósulhat meg az áttörés, a totális forradalom.

Az Egydimenziós ember óta tehát nagy változások mentek végbe Marcuse gondolkodásában: a pesszimista világszemlélet helyét egy optimista és kezdeti militarizmusából visszavevő filozófia vette át, amely látott esélyt a változásra a nevelés és a katonai akciók együttes alkalmazása révén. Ebbe a forgatókönyvbe szervesen illeszkedik következő könyve, az Ellenforradalom és lázadás is, amely éppen az említett stratégia szerepét és erejét hangsúlyozza. Mielőtt áttérünk a habermasi koncepció ismertetésére még néhány szót ejtünk Marcuse ezen kései művéről is.

Ellenforradalom és lázadás (Counterrevolution and Revolt, 1972)

A mű célja a belső változások feltérképezése és a megfelelő stratégia megalkotása. A diagnózis nagyjából azonos az eddigiekkel, a tendenciák az Egydimenziós ember megírása óta megváltoztak: integráció helyett dezintegráció tapasztalható a kapitalista rendszerben, az egyre növekvő igények kielégítetlenek maradnak, amely elégedetlenséget és frusztrációt eredményez a társadalom minden rétegében. Ezáltal növekszik a lehetséges ellenállás bázisa, de a stratégia, amelyet Marcuse ebben a

⁴³ Marcuse: Essay on Liberation, 53. oldal

helyzetben ajánl már elveti a forradalmi ellenállás lehetőségét és helyette a politikai nevelés és egy Egyesült Front (United Front), egy politikai mozgalom létrehozásának jelentőségét hangsúlyozza. Marcuse gondolkodásában tehát újabb változás következett be. Az Elnyomó Tolerancia militáns, erőszakos cselekményeket követelő és a belső átalakulás lehetőségét elvető programjából, amely még jelentős részben az Esszé a felszabadulásról c. tanulmányában is megmaradt, mostanra a nevelés és a politikai mozgalom jelentőségét hangsúlyozó program lett - azaz éppen annak ajánlása képezi az általa kidolgozott stratégia központi elemét, amit eddig elvetett: a belső átalakulás, a belső reform gondolata. Jól érzékelteti ezt a munkásosztály szerepével kapcsolatos megváltozott véleménye. Az Egydimenziós ember által oly meggyőzően lefestett kép, vagyis a munkásosztály teljes integrációja a kapitalista társadalom testébe és ezáltal a benne rejlő forradalmi potenciál elvesztése az 'új' Marcuse szerint csak a felszín, amely alatt olyan dezintegráló és centrifugális erők vannak, amelyeknek a felszíni integrációs jelenségek csak kifejeződései. A fogyasztói társadalom leple alatt olyan erők munkálkodnak, amelyek végső soron a kapitalizmus elpusztításához fognak vezetni:

„A népesség egyre nagyobb részének kizsákmányolása összekapcsolódva a magas életszínvonallal - ez a fogyasztói társadalom álarcja mögött rejlő valóság; ez az az összetartó erő, amely az individuumok háta mögött integrálja a jelenlegi társadalom nagy mértékben különböző és egymással is harcban álló osztályait.”⁴⁴

Ugyanezt a tendenciát jeleníti meg az olyan új értékek és szükségletek felbukkanása (a már említett The New Sensibility), amelyeket a rendszer már nem tud kielégíteni. Ez növekvő frusztráltságot és elégedetlenséget hoz létre. Marcuse ezzel véglegesen elveti azon korábbi álláspontját, amely szerint csak egy totális forradalom (The Great Refusal), egy nagy ugrás szüntetheti meg az elnyomást. A késő kapitalizmus ugyanis (ld. előzőek) magában hordozza saját maga meghaladásának feltételeit, az alaptendencia a rendszer végét jelzi. Marcuse tehát visszatért két régi marxi tételhez

⁴⁴ Marcuse: Counterrevolution and Revolt, 15-16. oldal

(amelyeket eddig elvetett): egyrészt elismeri, hogy csakis a munkásosztály lehet a forradalmi változás hordozója, másrészt (újra) elfogadja azt a híres marxi tételt miszerint a kapitalizmus saját pusztulása felé halad.

Az említett folyamatok eredőjeként kibontakozó ellenforradalom azonban két, egymással teljesen ellentétes formában valósulhat meg:

Kibontakozhat egy elnyomó jellegű ellenforradalom, amelynek célja a rendszer pusztulásának megakadályozása: „Azt hiszem, hogy létezik olyasmi, mint preventív fasizmus. Az elmúlt tíz vagy húsz évben átéltünk egy preventív ellenforradalmat, melyet egy olyan forradalom ellen hívtak életre, ... amely le sem játszódtott.”⁴⁵ Marcuse szerint ez az ami jelenleg az USA-ban és annak támogatásával külföldön lejátszódik.

A másik alternatíva megfelel az itt felvázoltaknak, azaz egy felszabadító forradalom, amely vegyíti a politikai nevelés és politikai szerveződés (United Front), illetve politikai mozgalmak (Új Bal) stratégiáját.

Ezzel elérkeztünk Marcuse filozófiai fejlődésének végéhez. Láthattuk, hogyan alakult ki az Egydimenziós Ember sötét pesszimizmusa, ugyanakkor óriási szabadságvágya és hogy mekkora hatást gyakoroltak rá a hatvanas mozgalmak és új értékrendszere. Bár soha nem tekintette a diákokat, a hippiket a forradalmi változás végrehajtóinak, mégis egyfajta hírnökként tekintett rájuk; olyan embereket látott bennük, akik megmutatták, hogy lehet másképpen is csinálni, szembe lehet szállni annak a rendszernek az elnyomó mechanizmusaival, amelyet néhány évvel ezelőtt még ő maga is belülről megdönthetetlennek hitt. Láthattuk hogyan radikalizálódott ő maga is a diákokkal együtt és azt is, hogy miképpen csendesedett le ez a forradalmi radikalizmus és alakult át egy megfontoltabb, a nevelést és a politikai szerveződést előtérbe helyező stratégiává. Egy valami azonban soha nem változott meg Marcuse gondolkodásában: a kapitalista rendszert mindig elfogadhatatlannak tartotta, olyan rendszernek, amely az emberek fokozódó kizsákmányolására és elnyomására épül és amely ha nem állítják meg elpusztítja, egydimenzióssá teszi személyiségüket.

⁴⁵ Idézi Weiss, 145. oldal

Habermas: az „állforradalom és gyermekei”⁴⁶

Ez volt az a kiindulópont ahonnan a fiatal Habermas gondolkodása eredt és amely rányomta bélyegét kezdeti műveire. Több oka is van annak, hogy miért írásunk végén foglalkozunk vele: egyrészt időrendben ő az utolsó, hiszen ő már a frankfurti iskola ‘második nemzedékéhez’ tartozik, másrészt Marcuse mellett ő játszotta a legaktívabb szerepet a német diákmegmozdulásokban. Ez utóbbi megállapítás két tényezőt is implicál: az első az, hogy ő maga még Marcusenél is többet foglalkozott a diákok és az egyetemek problémájával, a második pedig az a gondolkodásbeli változás, amely főképp Habermas ’68 utáni munkásságát meghatározza. Gondolati fejlődésének bemutatása során két szakasz képe fog kibontakozni előttünk: az első a radikális, a frankfurti iskola klasszikus elveit többé-kevésbé elfogadó Habermas képe, aki a diákok állandó vitapartnere. Itt külön kitérünk az egyetemekkel és a diákokkal kapcsolatos írásaira. A második, a ’68 utáni Habermas, aki feladja a rendszer radikális megváltoztatásának igényét és inkább a régi polgári eszményekhez (pl. nyilvánosság) és a szubsztantív demokráciához való visszatérést szorgalmazza. Ekkora munkásságának középpontjába a kései kapitalizmus legitimációs problémái kerülnek, majd megalkotja talán legjelentősebb művét, a Kommunikatív cselekvést. Tárgyalásunk nagyjából eddig terjed, bár az utóbbi nagy mű részletes tárgyalására már nem kerítünk sort.

A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása (1962)

A mű megszületése közben (ez volt Habermas habilitációs írása) a szerző egy nagyszabású szociológiai vizsgálatot is irányított, amelynek eredménye a Diákok és a politika (Students and Politics) kötetben jelent meg 1961-ben. Most a kötet szociológiai fejtegetéseiről elfelejtkezve csak a Habermas által írt előszó néhány megállapításával foglalkozunk, amelynek központi témája a diákok politikai

⁴⁶ A habermasi gondolkodás megértésében nagy segítséget nyújtottak Papp Zsolt munkái. Ld. mindenekelőtt Papp Zsolt: Modern polgári társadalomelméletek és Papp Zsolt: A válság filozófiájától a ’konszenzus’

részvételének problémája. A szerző az államkapitalizmus és a demokrácia viszonyát vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy a jelenlegi kapitalizmust jellemző tendenciák (a tőke és a másik oldalon a szervezett érdekcsoportok növekvő részvétele) eredménye nem valamiféle társadalmi szabályozás lesz, hanem egy adminisztratív állam, amely a nyilvánosság depolitizálása révén az apolitikus egyének egyre nagyobb tömegeit fogja 'gyártani'. Keresztúthoz érkeztünk – mondja Habermas: választhatunk a manipulációs politizálás (ld. előbb) vagy a valódi politizálás, az autoriter jóléti állam és a szubsztantív demokrácia között. Választása nyilvánvaló: nem fogadhatjuk el azt az állítást, hogy a rendszer fenntartásához egy alapjában véve apolitikus, passzív tömegre is szükség van⁴⁷ (nem beszélve arról, hogy csak erre van szükség); helyette a demokrácia, a minden egyes állampolgár konszenzusára épülő állam eszményéhez való visszatérést szorgalmazza. Egy olyan lehetséges történelmi fejlődés képét rajzolja fel, amelynek eredménye egy olyan rendszer, amelyben minden polgár részt vesz a döntések meghozatalában és ahol eltűnnek az egyenlő politikai participáció megvalósulását hátráltató gazdasági egyenlőtlenségek.

A Társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása hasonló kérdéseket tesz fel és hasonló válaszokat ad, csak éppen ezek megvalósulásának esélyét csekélynek tekinti. Módszerét tekintve történelem-szociológiai elemzés, amely azonban mély filozófiai kontextusba ágyazódik. Tárgya az a fogalom, a nyilvánosság, amely a korabeli empirikus társadalomtudományok vizsgálódásainak is középpontjában állt. Ami pluszt Habermas elemzése nyújt az pont abból az eltérő alapjában véve filozófiai meggyőződésből származik, amely a kritikai elméletet (majd a társadalomelméletet) is megkülönböztette a hagyományos filozófiától (illetve a pozitivista szociológiától): számára a nyilvánosság szerkezetváltozása, egészen pontosan redukciója egy történelmi folyamat végterméke. Ezzel el is árultuk a mű legfőbb mondanivalóját: a társadalmi nyilvánosság a tömegdemokrácia korára elvesztette eredeti funkcióját – kritikai potenciálja szétesőben van. Mivel Habermas hosszú úton, a folyamatok részletes elemzése során jut erre a – meglehetősen pesszimista – végkövetkeztetésre,

szociológiájáig című műveket.

ezért ahhoz, hogy megérthessük ha röviden is, de nekünk is végig kell mennünk ezen az úton.

A nyilvánosság és a közvélemény egymást kölcsönösen feltételező fogalmak. A nyilvánosság (public sphere) ugyanis nem más, mint a társadalmi élet azon mindenki számára nyitott és elérhető színtere, ahol a közvélemény kialakul. Az emberek akkor viselkednek nyilvánossággént, amikor kényszer nélkül fejtik ki véleményüket az életüket érintő általános dolgokról. Így jön létre a közvélemény, amely a modern demokrácia korában nem más, mint a nyilvánosság által gyakorolt informális és formális kritika az állami autoritással szemben.⁴⁸ Ebből is látható, hogy Habermas számára a nyilvánosság eredeti szándéka szerint politikai, azaz az állam ügyeivel kapcsolatos párbeszéd színtere, ahol az emberek megszólalhatnak, kifejtetik kritikus véleményüket, vagy elfogadólag nyilatkozhatnak. Az állam tehát a nyilvánosság egyfajta kiegészítője, optimális esetben alárendeltje: amikor az állam a nyilvánosság alá rendelődik, azaz amikor megvalósul a nyilvánosság intézményesített kontrollja, akkor egy olyan feltétel teljesül, amely minden demokratikus rendszernek alapvető feltétele. Mindez pedig egy konkrét történelmi és szellemi mozgalom terméke, a Felvilágosodásé.

A helyzet azonban a modern tömegdemokráciára korára gyökeresen megváltozott: a közvélemény folyamatos devalvációja során egy olyan nyilvánosság modell jött létre, amely lehetővé teszi a közvélemény előre megtervezését, prognosztizálását és végső soron irányítását. A tömegmédia alkalmassá válik a mintaadásra, egy olyan irányított és előregyártott nyilvánosság létrehozására, amely képes a fogyasztói kultúra magatartásmintáinak kialakítására és a politikai vélemény nyilvános befolyásolására is. A folyamat végeredménye egy olyan manipulált és dezintegratív közvélemény kialakulása, amely

kritikaisága és önreflexiós képessége megszűnésével többé már nem képes arra, hogy „félretolja útjából a társadalmi gyakorlat inadekvát érintkezési és uralmi formáit”;

⁴⁷ Akkoriban számos mű nyilatkozott erről elfogadólag, pl. Schelsky: *The Sceptical Generation* c. könyve tipikus példája ennek a magatartásnak.

⁴⁸ Ennek a tömegdemokráciában a legelterjedtebb megnyilvánulásai a periodikus választások.

és amely ezáltal könnyedén felhasználható a politikai döntések legitimációja során, anélkül, hogy azokban valóban részt venne.

Sok kis 'bólogató János'-ból álló közvélemény, egyén és társadalom reflexiótlan önmegértése, a racionális és nyilvános politikai diskurzus eltűnése – Habermas szerint ez jellemzi a modern tömegdemokráciákat.

A mű jelentős része ezen folyamat történelmi rekonstrukciójával foglalkozik, a nyilvánosság szerkezetváltozását ábrázolja a feudalizmustól egészen napjainkig. Az áttörés mint arról már volt szó a XVIII században következett. Ekkorra vált véglegessé ugyanis a polgári társadalom és a politikai állam szétválása, amely lehetővé tette a politikai vélemény nyilvános megjelenését. A szétválást két tendencia egyidejű megvalósulása tette lehetővé: egyrészt megjelent és rögtön növekedésnek indult az állami bürokrácia, másrészt az állam kivonult a magángazdaságból, egyáltalán az emberek magánügyeiből (a vallás magánüggé vált, a feudális urak költségvetése elvált az állam, a közösség költségvetésétől stb.). Létrejött a magánemberek nyilvánossága, ahol a polgárok kifejezheték véleményüket, kritikájukat az állam működésével kapcsolatban. A létrejövő nyilvánosság egyfajta közvetítő elemként funkcionált az állam és a polgárok között és egyben (ezáltal) megtestesítette a köz kontrollját és felügyeletét is azzal szemben. Ez a kettős funkció, egyfelől a polgárok szükségleteinek közvetítése az állam felé, másfelől az állam legitimációra kényszerítése alkotta a liberális nyilvánosság modell gerincét. Ennek legfőbb eszköze a publicitás, a sajtó volt, amely köztes helyzete révén (többé már nem volt az információ összegyűjtésének és megjelentetésének egyszerű eszköze, de még nem is alakult át a fogyasztói kultúra közvetítőjévé) alkalmas volt a nyilvánosság szférájában megjelenő vélemény megjelenítésére, interpretálására.

A folyamat azonban itt nem állt meg – mondja Habermas. Az állami intervencionizmus növekedése, a szociális állam kialakulása egyben magával vonta a nyilvánosság politikai jellegének felhígulását. Ami régen a magánélet szférájába tartozott most a nyilvánosság elé került és ebben a folyamatban a polgári nyilvánosság támasztotta korlátokon átlépő sajtó központi szerepet játszott. A nyilvánosság tömeggé oldódott fel, ahol magánemberek helyett érdekképviseleti szervek jelenítik meg az emberek

akarátát, véleményét – Habermas szavaival élve: egy újrafeudalizálódási folyamat vette kezdetét, amelynek végeredménye egy manipulált és előregyártott nyilvánosság és közvélemény lesz (illetve már az is). A nyilvánosság ezzel elveszti eddigi funkcióját és a pusztá részvételre redukálódik. Habermas végkövetkeztetése az alábbi: a kritikai és a manipulált nyilvánosság folyamatos harcban áll egymással és bár kicsi az esélye annak, hogy az előbbi győzedelmeskedni fog mégsem mondhatunk le ezen eszme megvalósításáról. Szerinte ugyanis lehetségesnek látszik azon két előfeltétel megteremtése, amely megvalósulásához szükséges: az első a bürokratikus döntések minimalizálása, a második a „strukturális érdekkonfliktusok relativizálása a megismerhető általános érdek szerint.” Az első nem más mint visszatérés a nyilvánosság liberális modelljéhez, a második pedig a konszenzus megteremtésének óhaját fejezi ki, egy olyan konszenzusét, amely lehetővé teszi a szélsőséges érdekpolarizáció megszűnését.⁴⁹ Ez az az eszme, amely mellett Habermas hitet tesz és amely mellett egész további élete során kitart.

Ezen elemzés igazi jelentősége a szerző későbbi munkáival együtt válik érthetővé: az Elmélet és Gyakorlat (1963), de még inkább a Technika és tudomány mint 'ideológia' (1968) egészítik ki egésszé ezt az elemzést, és majd a hetvenes évek művei csiszolják tovább a modellt.

Technika és tudomány mint 'ideológia' (1968)

Már a hatvanas évek Habermasa is azt vallotta, hogy a kritikai elmélet (kritizált) világa megváltozott. Mindaz, ami ellen Horkheimer és Adorno küzdött, a jogtalanság, az éhínség és a nyomor, a béklyóba kötött termelőerők már nem léteznek, jogszerűség és prosperálás vette át helyüket.⁵⁰ A szabadság és boldogság világa még sem jött el. Miért? Ez az a kérdés, amely Habermast foglalkoztatja és amely már Marcuset is gondolkodásra ösztönözte: ő az egydimenziós személyiség elméletének kidolgozása

⁴⁹ Ennek két feltétele van: az érdekluralizmus megsokszorozása és a bőség társadalmának megteremtése.

⁵⁰ Csak a kultúra válságával és eltűnésével kapcsolatos megjegyzéseik vonatkozhatnak a mai világra, ez azonban Habermast nem nagyon foglalkoztatja.

során az egyén szintjén próbált a kérdésre válaszolni – Habermas az intézmények szintjén kísérel meg ugyanezt.

A kérdés megválaszolásához Habermas bevezeti a munka és interakció fogalmát. A munka célracionális, célmegvalósító instrumentális cselekvést, az interakció pedig szimbólumok (normák és értékek) által vezérelt kommunikatív cselekvés. A társadalom, mint rendszer az ezeknek megfelelő a két alrendszerből áll: az interakciót szabályozó intézményi keretből (politika) és a munka alrendszeréből (gazdaság).⁵¹ A kései kapitalizmus – és ez a nagy változás – lerombolta az alrendszerek különállását: a szociális rendszer állami fenntartása, azaz a növekvő állami intervencionizmus révén a második alrendszer folyamatosan behatol a gazdaság világába, a két alrendszer tehát összefonódik. Ez azonban azt eredményezi, hogy az eddig legitimációs erőként működő ideológiák már nem tölthetik be a szerepüket, mivel azok csak a politika terén voltak működőképesek. Az így keletkező legitimációs űrbe pedig beáramló technika és tudomány pedig átveszi az ideológiák szerepét. Ezzel a technika és a tudomány, szerepét tekintve 'ideológiává' alakul át. A folyamat azonban itt nem áll meg. Az új legitimációs eszköz lényege ugyanis az, hogy „megmagyarázza az állampolgároknak a társadalmi konfliktusok irrelevanciáját és veszélyét, másfelől a konfliktusok minimumával biztosítja azok elhárítását.”⁵² Minden probléma technikai és bürokratikus kérdésekre redukálódik, amely magával vonja (miután már nem igényli) az állampolgári részvétel eliminálást, a tömegek depolitizálását. Ez azonban veszélyezteti a társadalmi stabilitást, hiszen:

„hogyan tehető elfogadhatóvá egy demokrácia polgárai számára a gyakorlati kérdésekkel kapcsolatos bármilyen nyilvános vita megszűnése és az a tény, hogy a hatalmon lévők cselekedeteit egyedül csak a technológiai és adminisztratív kérdésekre való válaszadás irányítja.”⁵³

Ezért most az állam felől lép fel legitimációs kényszer, egy olyasfajta legitimáció kényszere, amely biztosítja a passzív, követni kész hitet számára. Ez csak oly módon

⁵¹ Ezen két terminusra építve dolgozza ki később Habermas a rendszer és életvilág fogalmát, illetve dolgozza ki a kettő viszonyának történelmi/evolútív ábrázolását.

⁵² Papp Zsolt: A válság filozófiájától a 'konszcnzus' szociológiájáig, 297. oldal

valósulhat meg, ha az állam képes döntéseit egy olyan konszenzus részeként megjeleníteni, amely az állampolgárok érdekei és szükségletei közt jön létre a nyilvánosság szférájában. Itt válik igazán érthetővé és fontossá a Társadalmi Nyilvánosság szerkezetváltozásában felvázolt nyilvánosság modell szerepe: hiszen ha az állam képes – márpedig láthattuk, hogy képes – egy olyan manipulált nyilvánosság létrehozására, amely biztosítja számára a polgárok kritikátlan helyeslését, akkor a szükséges legitimitáció előállítása már csak gyerekjáték lesz számára. Az állam – mondja Habermas – létrehoz egy olyan 'technokratikus tudatot', amely azt sugallja az embereknek, hogy a rejtett, az egyre komplexebb társadalmi és gazdasági folyamatokat szabályozó törvényeknek való engedelmesség teszi lehetővé a további prosperálást, a bőséget és a jólétet. A létrejövő technokratikus illúzió biztosítani fogja a tömegek depolitizálását anélkül, hogy a társadalom stabilitása veszélybe kerülne.

Ráadásul ez a fajta társadalmi valóság többé nem értelmezhető a szubjektum felől, hiszen – lásd Marcuse – annak tudata manipulált és önreflexióra képtelen – így csakis egy objektív elméleten keresztül válhat érthetővé és megismerhetővé ez a folyamat. Ennek az elméletnek (és a vele járó változtatásnak) társadalmi hordozója azonban nincs. Habermas ahogy láthattuk elvetette a kritikai elmélet jogfosztottsággal és szegénységgel kapcsolatos céljainak relevanciáját, most viszont egyetért Horkheimerrel és Adornoval: még a lehetőségét is tagadja annak, hogy a kései kapitalizmus világában létezne bármely olyan réteg, csoport, amely képes lenne (kritikus) társadalmi folyamatok elindítására. Nemcsak a munkásosztály nem alkalmas erre a szerepre, de Habermas aki addig a diákmozgalmak egyik szellemi bázisát jelentette szembefordult a diákokkal is. A diákmozgalmak szerinte nem egy olyan változás alanyai, amely képes lenne a rendszer megváltoztatására és amelyet az ne lenne képes megállítani és békésen integrálni. Sőt cselekedeteik eredménye éppen az ellenkező hatást fogja elérni: problémáikkal nem szétfeszítik a rendszert, hanem – épp ellenkezőleg – annak integrációját erősítik meg azzal, hogy „lehetővé teszik a kései tőkésállam számára a társadalmi gondoskodás minden addigit meghaladó

⁵³ Habermas: Technológia és tudomány mint 'ideológia'

kiterjesztését...”⁵⁴Nem arról van szó, hogy Habermas ellenségesen viselkedett volna a diákmozgalmakkal szemben, a kép azért ennél valamivel árnyaltabb. Számos helyen és számos alkalommal foglalkozott a diákok céljaival, cselekedeteivel és azok lehetséges hatásával.⁵⁵ Elismerte szándékaikat, az integráció elkerülését, az eredményesség szerepének tagadását, az önszabályozó rendszereknek való engedelmeskedés megtagadását. Elfogadta, hogy az új demonstrációs eszközök közelebb vihetnek a meggyökeresedett társadalmi struktúrák megváltoztatásához és elismerte a mozgalom eredményeit is; főként és mindenekelőtt azt, hogy elősegíthetik a nyilvánosság depolitizációjának megszűnését és a politizálódás elindulását. Amit Habermas hangsúlyozott az a mozgalom határainak felismerése – és pont ezek azok a határok, amelyek tulajdonképpen semmissé, felszíni mozgolódássá degradálják mindazt amit az a diákok számára képviselt. Nem ’egyszerűen’ csak arról van szó amit már Marcuse is felismert, hogy a helyzet nem forradalmi és a diákok maximum demonstratív, jobb esetben katalizátor funkcióval rendelkeznek – Habermas számára a diákok egy rendszeren belüli konfliktus megtestesítői, tehát nem alkalmasak a változás végrehajtására. A rendszer őket is bekebelezi, az integráció ellen nem tudnak semmit tenni. Habermas már a 68-as események alatt elfordult a diákoktól; ez a fordulat már a hatvanas évek írásaiban is ott rejlett, a későbbi művek csak megerősítették és továbbfejlesztették ezt a gondolati irányt, amely a kommunikatív racionalitás elméletében teljessé vált. Ugyan ez már nem tartozik hozzá a szűken értelmezett témánkhoz, de néhány szóban azért nem árt bemutatni azt az utat, amit Habermas megtett: kezdve a kapitalizmus legitimációs problémáit elemző művétől a Kommunikatív racionalitás megjelenéséig.

Habermas a hetvenes években

⁵⁴ Papp Zsolt: A válság filozófiájától... 299. oldal

⁵⁵ Ld. erről két írását: The Student Movement in the Federal Republic of Germany (Diákmozgalom a Német Szövetségi Köztársaságban) illetve The Movement in Germany: A Critical Analysis (A mozgalom Németországban: kritikai analízis) és számos előadását mind 1968-ban mind az előtt.

Habermas szerint (ld. Technika és tudomány, mint 'ideológia') a kései kapitalizmus legitimitása két pilléren nyugszik: egyrészt a gazdasági stabilitáson (bőség társadalma), másrészt a tömegek lojalitásán. A hetvenes években a szerző ez utóbbi tényező felé fordult és arra a kérdésre próbált választ adni, hogy a gazdasági válságjelenségek miért nem jelentkeznek a szociális integráció zavaraiaként, egyáltalán mi biztosítja a tömegméretű lojalitást, követni készséget, mi az az új legitimitáció, amire a kapitalista rendszer épül. Láthattuk mit mond erről Habermas a Technika és tudomány, mint 'ideológiában - megismerhetetlen, immanens és rejtett törvényekről beszél, olyan viszonyulási- és értékrendszerekről, amelyek kívül esnek a munka típusú cselekvés kategóriáján. Szimbolikus interakcióknak, később pedig normatív struktúráknak nevezi őket, ilyenek például a nemzeti és etnikai identifikáció, a szociális biztonság, az azonosulás a polgári alkotmányossággal és jogszerűséggel. Az állam legitimitációs problémák esetén ezen struktúrák felé fordul, ezeket próbálja erősíteni és ha lehet előállítani, nem sajnálva anyagi erőforrásait sem. Ez az újfajta legitimitáció eltér az előző korszakok legitimitációjától: a rendszer nem 'belülről', a polgárok vele való azonosulása és belső meggyőződése révén legitimitálódik, hanem 'kívülről', a kritikai csatornák, a participatív, kritikai nyilvánosság leépítése által. Eddigi fogalmaink szerint egy ilyen helyzetben a társadalmi integrációnak súlyosan sérülnie kellene. Válságnak kellene lennie, de még sincs válság. Hogyan lehetséges ez? Hogyan oldható fel ez a paradoxon?

A Legitimitációs problémák a kései kapitalizmusban (1973) című művében Habermas megpróbál választ adni erre a problémára. Először is bevezeti a rendszer-életvilág fogalompárt, amely a munka és interakció korábbi megkülönböztetésére épül. A rendszer a gazdasági, politikai és adminisztratív célkitűző és célelérő tevékenységeket tartalmazza (piac, pénz, teljesítmény, állam, politika, igazgatás), az életvilág pedig a szocializációs, integrációbiztosító és kulturális mintafenntartó folyamatokat takarja. A társadalom ezen két része kétfajta integrációt implikál: a rendszerintegráció körébe a vezérlési problémákat⁵⁶ sorolja, míg a társadalmi integráció azonosságtudatot és lojalitást jelent. Az állam feladata kettős: egyrészt biztosítani kell az anyagi

erőforrások kimeríthetlenségét, másrészt gondoskodnia kell a népesség folyamatos követnikézségéről és szocializációjáról (tanulásáról). Ha bármelyik feladatot nem teljesíti menthetetlenül integrációs problémákkal kerül szembe, amelyek végső soron a bukásához vezethetnek. Ebben a keretben próbálja Habermas értelmezni a fennálló szituációt. Különbséget tesz szubjektív és objektív válság között: lehetséges, hogy az emberek nem érzékelik, hogy válság van, tudatuk nem képes felfogni azt - nincs szubjektív válság; de ettől még létezhet objektív válság (Habermas a válságfolyamatok objektivitásáról beszél) - ez azonban csakis a rendszer vezérlési problémáiból (lásd az előző két feladat) fakadhat. A rendszer vezérlési problémái járhatnak olyan következményekkel, amelyek kihatva a társadalmi integrációra veszélybe sorolhatják azt, anélkül, hogy ezt az emberek érzékelnék, anélkül, hogy tudatosulna bennük.⁵⁷Minden a rendszeren múlik tehát, ő az aki elhibázott lépéseivel (vezérlési problémák) létrehozhat válságot. Mit jelent ez a kései kapitalizmusban?

A jelenlegi kapitalizmus képes biztosítani az állandó jólétet és prosperitást, tehát az életszínvonallal kapcsolatos elégedetlenségek nem generálnak válságot. A gyenge pont a második feladat, azaz a tömegelajlás létrehozása, amely pedig elengedhetetlen feltétele a stabilitásnak, a rendszer fennmaradásának. A rendszer ezt maga is felismeri ezért – és itt visszautalhatunk az előző könyvben leírtakra – megpróbálja formálni, manipulálni azokat a normatív struktúrákat, amelyek erről gondoskodnak. Az ezekben való beavatkozás azonban nem feltétlenül olyan változásokat hoz létre, amelyeket a rendszer szeretne: a rendszer - mondja Habermas - beleütközhet az életvilág logikájába és ez korlátozólag hathat vissza saját autonómiájára. Az eddigi történelmi fejlődés során ugyan ez nem történt meg, de most elérhetünk egy olyan pontot, ahol „a termelőerők növekedése avagy a rendszer fokozódó dinamikája olyan változásokhoz vezet az életvilág interakciós szerkezetében, amelyek korlátozóan hatnak a rendszer autonómiájára.” Előáll egy olyan, amelyet nem lehet az adott keretben feloldani. A kései kapitalizmusban ugyanis a rendszer megnövekedett legitimációs szükségletét

⁵⁶ Az elnevezést Papp Zsolttól vettem át.

⁵⁷ Papp Zsolt így ír erről: „Ugyanakkor a vezérlési problémák a cselekvő szubjektumok számára többnyire nem tudatosak, létrehoznak viszont olyan következményproblémákat, amelyek sajátos módon kihatnak tudatukra.”
Papp Zsolt: A válság filozófiájától a ‘konszenzus’ szociológiájáig, 311. oldal

csakis az életvilágba való behatolással tudja biztosítani, amely azonban gyengíti saját társadalmi elfogadottságát, ha viszont a társadalmi legitimitációt 'jegeljük', akkor racionalitásvesztés áll elő. A rendszer céljai nem engedhetők be az életvilág szférájába, mert elpusztítanak és 'gyarmatosítanak' azt; ugyanakkor így nem talál magának legitimitációt és ezért társadalmi elfogadottsága sérül, nem tudja biztosítani a szükséges lojalitást, azonosulást. Így válik az objektív válság szubjektívvá, valódi legitimitációs krízissé. Ebből a csapda helyzetből két kiút kínálkozik:

A nem engedelmeskedő normatív struktúrák leépítése: az egyén szocializációja során el kell érni, hogy ne alakuljon ki az igény a társadalmi normák és célok nyilvános megvitatása és igazolása irányában. Ez tulajdonképpen az individuум halálát jelentené. Habermas szerint a szituáció megszüntethető úgy is, ha minden jelentős következményekkel járó döntés egy uralommentes kommunikáció során létrejött közmegegyezés alapján születik meg. Létre kell hozni egy kommunikatív nyilvánosságot, ahol az emberek megvitatják a felmerülő problémákat, azaz egy társadalmi megegyezésre orientált kommunikáció (kommunikatív cselekvés) keretében döntéseket hozhatnak. Az 1981-es nagy műnek, a Kommunikatív cselekvésnek ezen modell kidolgozása a feladata, ez azonban már nem képezi vizsgálatunk tárgyát.

Irodalomjegyzék

Adorno, T. W., [1978], *Minima Moralia: Reflections from a Damaged Life*, Verso, London

Adorno, T. W., [1990], *Negative Dialectics*, Routledge, London

Adorno, T. W., [1993], *The Authoritarian Personality*, Norton, N.Y

Adorno, T.W., [1993], *The Culture Industry: Selected Essays on Mass Culture*, Routledge, London

Bell, Daniel [1978], *The Social Sciences since the Second World War*,

Bernstein, Richard J., [1985], *Habermas and Modernity*, Polity Press, Cambridge.

Calhoun, Craig J., [1992], *Habermas and the Public Sphere*, MIT Press, Cambridge, Mass.

Csepeli, György-Papp, Zsolt-Pokol, Béla, [1987], *Modern polgári társadalomelméletek*, Gondolat, Budapest

Fred, Alford C., [1985], *Science and the Revenge of Nature : Marcuse and Habermas*, University Press of Florida, Gainesville, Florida

Friedman, George, [1981] *The Political Philosophy of the Frankfurt School*, Cornell UP, Ithaca and London

Gouldner, [1965], *The Coming Crises of Western Sociology*, Routledge, London-NY

Habermas, Jürgen, [1987], *Toward a Rational Society, Habermas and the Student Movement*, Polity Press, London

Habermas, Jürgen, [1982], *A történelmi materializmus kérdéséhez*, Gondolat, Budapest

Habermas, Jürgen, [1989], *Jürgen Habermas on Society and Politics, A Reader*, Beacon Press, Boston.

Habermas, Jürgen, [1992] (1968), *Legitimation Crisis*, Polity Press, Cambridge

Held, David, [1990], *Introduction to Critical Theory; Horkheimer to Habermas*, Polity Press, Cambridge, UK

Honneth, Axel, [1993], *A kritikai elmélet*, in. *Filozófiai Szemle*, 1993 1-2.szám

Horkheimer, Max, - Adorno, Theodor W., [1990], *A felvilágosodás dialektikája*, Gondolat, Budapest

- Horkheimer, Max, [1974], *Eclipse of Reason*, Continuum, N.Y
- Horkheimer, Max, [1982], *Critical Theory: Selected Essays*, Continuum, N.Y
- Jameson, Fredric, [1990], *Late Marxism: Adorno, or, the Persistence of Dialectic*, Verso, London
- Jay, Martin, [1996], *The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-1950*, University of California Press, Berkeley
- Katz, Barry, [1982], *Herbert Marcuse and the Art of Liberation*, Verso, London
- Kellner, Douglas, [1984], *Herbert Marcuse and the Crisis of Marxism*, Macmillan, London
- Kolakowski, Leszek, [1978], *Main Currents of Marxism; Its Rise, Growth and Disillusion*
- Lind, Peter, [1985], *Marcuse and Freedom*, Croom Helm. London
- Marcuse, Herbert, [1958], *Soviet Marxism, A Critical Analysis*, Columbia UP, N.Y
- Marcuse, Herbert, [1968], *Negations, Essays in Critical Theory*, Penguin, London
- Marcuse, Herbert, [1972], *Counterrevolution and Revolt*, Allen Lane, London
- Marcuse, Herbert, [1978], *The Aesthetic Dimension: Toward a Critique of Marxist Aesthetic*, Macmillan, Basingstoke, Hamps.
- Marcuse, Herbert, *Az egydimenziós ember*, Kossuth, Budapest
- Marcuse, Herbert, *Ész és forradalom*, Gondolat, Budapest
- Papp, Zsolt, [1980], *A válság filozófiájától a 'konszenzus' szociológiájáig*, Kossuth, Budapest
- Papp, Zsolt, [1981], *Hétköznapiak és filozófiák*, Kossuth, Budapest
- Papp, Zsolt, [1985], *Konszenzus és kihívás, Nyugatnémet változatok*, Kossuth, Budapest
- Papp, Zsolt, *Kormetszetek*
- Papp, Zsolt-Lengyel, László, [1977], *Legitimációs válság vagy a szerkezet válsága*, in. *Valóság*, 1977 7.szám
- Papp, Zsolt-Lengyel, László, [1977], *Válság és társadalomelméletek - kihívás és válaszkísérletek*, in. *Valóság*, 1977 6.szám

Rasmussen, David M., [1990], Reading Habermas, Blackwell, London

Steuernagel, Gertrude A., [1979], Political philosophy as therapy: Marcuse reconsidered, Greenwood Press, Westport, CT

Tarr, Zoltán, [1986], A Frankfurti Iskola, Gondolat, Budapest

Tarr, Zoltán, [1991], Lukács, Marcuse és ..., in. Világosság, 1991 3.szám

Weiss, János, [1997], A Frankfurti Iskola, Áron Kiadó, Budapest

Wiggershaus, Rolf, [1994], The Frankfurt School: Its History, Theories and Political Significance, Polity Press, Cambridge

Woddis, Jack, [1974], Új teóriák a forradalomról, Kossuth, Budapest

Szajp Szabolcs:

Gazdaság- és társadalomelmélet 30 év múlva

A posztmodern ember korántsem hisz annyira a tudomány erejében, mint a modern ember tette. Különösen igaz ez a társadalomtudományokra. Sok példát lehetne sorolni e szkepticizmus alátámasztására, de álljon itt most ezekből csak kettő: a közgazdászok mainstream vonala által kidolgozott modellek kudarcai a fejlődő országok gazdaságaiban, és emiatt a mainstream közgazdaságtannal szembeni ellenérzések; a gazdasági-pénzügyi válságok megelőzésére kidolgozott stratégiák kudarcai és emiatt a közgazdaságtan előrejelző képességébe vetett hit megingása; stb. A hétköznapi ember számára természetesen mindegyik említett példa más-más szinten érzékelhető, de láthatjuk, hogy az egyén életét jelentősen befolyásoló tényezőkről van szó. Biztosan sokan gondolnak arra, hogy mennyivel jobb lenne egy probléma-, válság- és kudarc nélküli világban élni. Nem gondolom, hogy ez tényleg jó lenne, a problémák és kudarcok hozzátartoznak az emberré váláshoz. Ugyanakkor azt gondolom, hogy a tökéletes egyben elérhetetlen is, azonban törekednünk kell arra, hogy azt minél jobban megközelítsük. A probléma a mai világban pontosan azzal van, hogy elveszítettük a szemünk előtt a célt, másfelől megközelítve sok cél lebeg az emberek szeme előtt, nincsen egyértelmű iránymutató, amihez képest tervezni lehetne mind a saját, mind pedig a közösség jövőjét. Így természetesen a cél elérésére való törekvés is sorozatos kudarcba fullad elsősorban közösségi szinten, ami egyre inkább arra sarkallja az embereket, hogy csak egyénileg gondolkodjanak, csak maguknak tervezzenek. A tudomány itt veszítheti el legitimitását, hiszen a tudománynak csak közösségi szinten van értelme, csak úgy, ha a tudós az egész közösség számára tud valami hasznosat, elfogadhatót, követhetőt mondani.

A tudomány legitimitásának, elfogadottságának másik nagy problémája az, hogy az egész közösség számára fontos információk csak közvetetten jutnak el az egyénhez. A laikus nem olvas szakmai lapokat, a hálózaton nem a tudományos oldalakat

böngészi. Egyrészt mert nem érti a tudományos nyelvet, másrészt mert annyi információ-forrás van körülöttünk, hogy nehéz kiválasztani melyiket érdemes olvasni, harmadrészt pedig a mindennapok amúgy is rengeteg információt zúdítanak az emberre, és úgy érezzük, hogy már abból is szelektálnunk kell, miért menjünk még ezen felül egyéb információk után. Így gyakorlatilag két forrás marad, amiből közvetetten, inkább ismeretterjesztő jelleggel, de tájékozódni lehet: az egyik a média, a másik pedig a politika. A különböző médiumok eltérő mértékben bár, de erősen szelektálnak, és gyakorlatilag csak a szenzációszamba menő híreket közvetítik olyan erővel, hogy azok a széles közönség számára is hozzáférhetőek legyenek. A politikán keresztüli informálódás pedig amiatt állítja nehéz helyzet elé az embert, mert itt a tudomány (természetesen itt elsősorban a társadalomtudományra gondolok) erősen összekapcsolódik bizonyos értékekkel, érdekekkel, azaz könnyen - sőt mondhatnánk szinte minden esetben - elveszíti semlegességét. Könnyen eshet az ember abba a hibába, hogy egy bukott politika mellé felsorakoztatja azonnal a hozzá kapcsolódott tudományos kutatókat és nézeteket is, és ezeket is bukottnak, elfelejtendőnek ítéli. Ez pedig a jövő szempontjából nem helyes dolog.

Úgy gondolom, hogy az embereknek újra rá kell jönnie arra, hogy a tudomány segítségére nagyon nagy szükségük van, még akkor is, ha a gyakorlati haszon nem is látszik azonnal. Remélem, hogy az elkövetkező 30 évben komoly változásokat figyelhetünk majd meg ezzel kapcsolatban, és a tudományellenesség, ha nem is szűnik meg, de legalább mérséklődik. Mivel közgazdász vagyok, így alapvetően a közgazdaságtan területén figyelem a változásokat. Ennek fényében a közgazdaságtudomány jövőjéről szeretnék beszélni a jelen és a múlt fényében.

A jelen: a keresés kora

A közgazdaságtudományon belül a '80-as évek végéig gyakorlatilag minden korszaknak volt valamilyen uralkodó elmélete: egy központi probléma, vagy a kutatás módszertana, vagy az egységes küldetéstudat töltött be iránymutató szerepet. A

kétpólusú világ megszűntével azonban azt láthatjuk, hogy bár viszonylag széleskörű egyetértés van bizonyos alapvető tényezők elfogadását illetően, továbbá a neoklasszikus ortodoxia által kidolgozott eszköztárat széles körben alkalmazzák, mégis a közgazdaságtan sokkal inkább megosztottnak látszik, mint egységesnek, akár a tudomány tárgya, akár az alkalmazott módszerek tekintetében. Sok egymás mellett működő iskola létezik, amelyek próbálják igazolni saját véleményük helyességét, és próbálják cáfolni a többi iskola állításait, ugyanakkor egyik sem tekinthető hegemónnak, a tankönyvek anyagát alapvetően meghatározónak. Azt nem mondanám, hogy egészséges vagy tökéletes verseny van az iskolák között, de azt sem lehet mondani, hogy bármelyik iskola is monopol pozícióba került volna. Pláne igaz ez akkor, ha nemcsak a szűkebb értelemben használatos közgazdaságtant próbáljuk meg elemezni, hanem bevonjuk a vizsgálódási körbe a politikai gazdaságtan egyéb területeit is, amelyek nem matematikai, hanem történeti, filozófiai, intézményi elemzési módszerekkel dolgoznak. A nagy kérdés e helyzetelemzés után az, hogy mi várható eredményként: a versengő iskolák közül lesz-e győztes, lesz-e olyan elmélet, amely képes valamilyen módon integrálni a többit, vagy legalábbis képes lesz-e iránymutatóként fellépni. Továbbá az is kérdés lehet, hogy kell-e egyáltalán egy meghatározó vagy iránymutató elmélet, amely dominálja a többit, vagy jobb az, ha versengő elméletek folyamatos diskurzusa marad fenn? A választ természetesen a jövő fogja megadni, de tegyünk egy gondolat kísérletet az előrejelzés érdekében: milyen alternatívákat hozhat a jövő? De mielőtt belevágnánk a jövő elemzésébe, érdemes visszanyúlni a múltba abból a célból, hogy az elmúlt 30 éves időszak vázlatos átgondolásával megalapozzuk az előregondolkodásunkat, hiszen a jövőről igazán csak a múlt és a jelen folyamatainak ismeretében lehet és érdemes beszélni.

30 évvel ezelőtt: a lázadás kora

Sok szempontból is nevezetes dátumhoz érkezünk, ha 30 évvel visszaforgatjuk a történelem kerekét. Ha egy szóval kellene jellemezni a '68-as légkört, a lázadás lenne az a fogalom, ami minden területen megragadható. Lázadtak az emberek a diktatúra és

az elnyomás ellen, lázadtak a háborúk ellen, lázadtak a konformizmus ellen, lázadtak a vak polgári lét ellen. És ugyanakkor lázadtak az ellen az állam ellen is, amely gyakorlatilag az I. világháború óta folyamatosan növekedett, középosztályosított, törekedett a jólét megteremtésére, viszonylag nagy sikerrel vette fel a harcot a gazdasági válságokkal szemben (legalábbis egy ideig). Tudjuk azonban, hogy az állam nemcsak a keleti blokkban csorbította az elvtársak szabadságát, hanem a nyugati blokkban is elég erősen korlátozta az egyének szabadságát. A jóléti állam, bár tömegesen volt képes viszonylag magas fokú anyagi biztonságot teremteni a polgárok számára és ezzel megnyíltak a szabadság bizonyos dimenziói, ugyanakkor nem tűrte el a hosszú hajtat, a színes ruhákat, a feketék polgárjogi vágyait, a progresszív beat- és rockzenét stb. Az eseményeket ismerve továbbra is koncentráljunk a gazdaságelméletre.

A '30-as évek második fele óta a gazdaságelméletben és a gazdaságpolitikai gyakorlatban is egyre inkább a keynesi makroökonómiai elmélet vált uralkodóvá. Ennek lényege az volt, hogy az állam a rendelkezésére álló eszközökkel hatékony keresletet teremtett a gazdaságban annak érdekében, hogy biztosítani tudja a folyamatos növekedést. Keynes szerint a magángazdaság, a magára hagyott piaci rendszer tökéletlenül működik, makroszinten nem képes biztosítani a kereslet és kínálat egyensúlyát. Ennek az a következménye, hogy kihasználatlan kapacitásokkal dolgozik a gazdaság, ami főként a munkaerőpiacon csapódik le: tömegek állhatnak munka nélkül. E probléma orvoslására az államnak be kell avatkoznia a gazdaság működésébe egyrészt megpróbálva befoltozni a magángazdaság által hagyott lyukakat, másrészt megpróbálva a magángazdaságot rábírní arra, hogy jobban használja ki a társadalom rendelkezésére álló kapacitásokat. Ezzel a keynesi rendszerben egy sajátos hierarchia definiálódik az állam és a piac között, melynek lényege, hogy az állam az egyensúly, a teljes foglalkoztatás és az igazságosabb jövedelem és vagyoneelosztás érdekében belenyúl a gazdaságba; amennyire lehet, persze tág teret hagyva a magángazdaságnak. Keynesnek az 1936-ban megjelent Általános elmélete utolsó fejezetéből vett szavaival megfogalmazva:

“A teljes foglalkoztatást biztosítani tudó központi irányítás természetesen a hagyományos állami funkciók jelentős kiterjesztésével jár. ... De még így is elég tág tere marad a magánkezdeményezés és a magánfelelősség érvényesülésének. Ezen a területen belül még mindig érvényesülhetnek az individualizmus hagyományos előnyei.”

A kiépült rendszer által biztosított anyagi jólét azonban nem hozta meg mindenki számára a boldogságot, a jobb létet, és egy csomó más problémát sem tudott megoldani. Makroszinten a hatalmasra duzzadt deficit, az infláció, majd a stagfláció mind azt jelezték, hogy valami nincsen rendben. A társadalmi szinten kialakult erős ellenállás a gazdaságelméletben is jelentkezett. Az Egyesült Államokban az uralkodó közgazdasági elmélet kritikájaként több irányzat is kialakult vagy megerősödött. Az egyik ilyen meghatározó elméleti rendszer új politikai gazdaságtan néven vonult be a köztudatba. Ennek egyik ágával foglalkoztam a szakdolgozatomban, így erről a kritikai vonulatról beszélnék röviden.

A James Buchanan nevével is fémjelezhető új politikai gazdaságtani iskola, amelyből például a public choice eredeztethető, a '60-as évek tipikus lázadó jegyeit hordozza magán. Buchanan és kollégái abból indultak ki, hogy a keynesi elméleti vázra formált gyakorlat csorbítja a demokráciát, így tarthatatlan. Vitatták Keynes elitizmusát, azt a gondolatmenetet, miszerint létezik a társadalomban olyan szakértői elitgárda, akik képesek a körülmények figyelembevételével úgy kormányozni, hogy az a társadalom egésze, de legalábbis nagyobbik része számára jó legyen. A kritika tehát a gazdaságelméleten kívülről érkezett. A demokratikus értékek, az egyéni szabadság védelmében támadta a keynesi társadalmi hierarchiát, valamint az elit által vezérelt központosított gazdaságpolitikát. A hagyományos amerikai politikai rendszer mellé egészen más gazdaságelméletet és gyakorlatot képzelt el. Felelevenítette a klasszikus politikai gazdaságtannak azt a sajátosságát, miszerint a gazdaságelmélet vizsgálódásának középpontjába a cserét kell helyezni. A csere egy olyan emberek

közötti kölcsönösen előnyös kapcsolat, amelyet mindenféle külső kényszer nélkül minden résztvevő a saját elhatározásából köt. Ezen alapvető gazdasági kapcsolatok csorbulását tartja elfogadhatatlannak ez az elmélet, és emiatt hangsúlyozza azt, hogy a közgazdasági elméletnek ismét a cserére, és a csere intézményére, a piacra kellene koncentrálnia. Ugyanakkor hangsúlyozzák azt is, hogy a cserék hálózatára épülő társadalomban nem lehet tudni előre, hogy anarchia vagy valamilyen rendezett közeg jön-e létre. Amennyiben tehát a cserére, mint társadalomépítő mechanizmusra helyezzük a hangsúlyt, és az államot, mint társadalomszervező erőt kiiktatjuk, akkor lehet, hogy anarchikus viszonyok fognak kialakulni.

Az állam gazdasági és általában vett társadalmi szerepvállalásával szembeni kemény kritikák egyik elméleti kifutása tehát felvetette az anarchia, mint megoldás, mint lehetséges társadalmi-gazdasági rend lehetőségét. A szélsőséges vagy totális állami szerepvállalással szemben így megjelent az állam, az irányítás, a társadalmi szintű tervezés nélküli társadalom képe. Ezzel a második világháború utáni stabilitás teljesen felborult, a tudomány, ami elméletileg alátámasztotta a stabilitást, felülvizsgálatra szorult. Ez a momentum is alátámasztja azt a viszonylag elfogadott értékelést, miszerint a közgazdaságtudomány a 'vaskorban' jár, még nem eléggé fejlett ahhoz, hogy biztonsággal támaszkodhasson rá a politika és az emberi közösség. Kovács Géza professzor a következőképpen fogalmazta meg ezt a problémát 'A jövő kritikus elágazási pontjai' című 1975-ben kiadott könyvében:

“Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a különböző tudományok nem egyformán fejlettek. Az sem, hogy a társadalomtudományok még manapság is a kevésbé fejlett tudományok közé tartoznak, ... Érdekes, hogy az utóbbi két évtizedben a társadalomtudományok művelői közül éppen a közgazdaságtudomány művelői néztek leginkább szembe tudományuk gyengeségeivel.”

Természetesen sem Buchananék, sem a többi fontosabb kritikai irányzat nem ragadt meg a káosz, mint javasolt társadalmi állapot szintjén. Buchananék

értelmezésében az anarchia, a piacon, a cserén keresztül kialakuló társadalmi állapot bizonyos rendezettséget mutat. A rend abból fakad, hogy a piacon jól látható és a közösség minden tagja által elfogadható törvények uralkodnak, amelyeket maga a közösség alkot annak érdekében, hogy a piaci tevékenység optimálisan működjön. Így Buchanan és társai szerint a közgazdász feladata az, hogy piacgazdásszá váljon, azaz a lehető legjobban ismerje ezt az intézményt, és annak működését. A piacgazdász képes olyan törvényeket és a későbbiekben törvénymódosításokat javasolni a közösség számára, amivel kiküszöbölhetőek a piac kudarcai, a piaci működés problémái. A társadalom tagjai ez által kölcsönösen előnyös szerződést köthetnek egymással, és közvetlen kapcsolatukkal képesek a társadalom működését jó színvonalon fenntartani úgy, hogy csak minimális állami jelenlétre van szükség. Az állam arra hivatott ebben a modellben, hogy a társadalom tagjai által megkötött szerződést, más néven alkotmányt betartassa a közösség minden tagjával. Az állam és a társadalom tagjai között fennálló hierarchia láthatóan továbbra is megmarad, de minimálisra szűkül az a terep, ahol ez ténylegesen érvényesül. Az egyes ember szabadsága egészen addig kiterjedhet, amíg nem szegi meg a közösség alkotmányát. Ez a nézet fontos politikai filozófiai és politikai gazdaságtani alapját képezte a '70-es és '80-as évek neokonzervatív fordulatának.

Mármost mi következik a keynesi és a buchanani elméletek konfliktusából a társadalom tagjainak informálódása szempontjából, azaz mit mondhatunk a gazdaságelmélet vagy társadalomelmélet változásainak a konkrét gyakorlatban való megjelenéséről, a tudomány eljutásáról az egyes emberhez?

Azt láthattuk, hogy a keynesi elmélet az információk áramlását alapvetően egy irányban oldja meg: a politika makroszinten kialakítja a társadalmi előrelépés stratégiáját, ezt közvetíti a társadalom tagjai felé, de nem biztosítja az alulról jövő visszajelzések feljutását a döntéshozói szintre. Bár nem veti el ez az elmélet a mikroszint, a piac működését, sőt fontosnak tartja azt, mégsem köti össze úgy a makroszinttel, hogy az alsó szintnek is meghatározó beleszólása legyen a társadalmi

szintű döntésekbe. A tudomány ebben a modellben egy idő után szükségképpen elveszíti legitimitását, társadalmi elfogadottságát.

A buchani elmélet ugyanakkor túlságosan a mikroszintre koncentrál, a piac működését és az egyéni döntéshozást, az egyéni tervezést vizsgálja. Az állam, a makroszint szerepe ebben a modellben minimális, társadalmi tervezés csak abban az értelemben van, amennyiben az a piac jobb működésére irányul. Gyakorlatilag a politika, maga az állami költségvetés is egy csere, amiben gazdasági szempontból nem érvényesül hatalmi hierarchia: a politikus, az államférfi a döntéshozás szempontjából egyenlő a közösség többi tagjával. Az információ áramlását a piaci mechanizmus oldja meg, ami egy szinten belül biztosítja a hatékonyságot, tehát eljut az információ oda, ahol szükség van rá. Ugyanakkor a társadalmi szintű tervezés hiányában könnyen kialakulhat valamilyen anarchikus rend, senki sem látja át azt, hogy a társadalom és a gazdaság milyen irányba fejlődik. A hosszú távú fejlődés szempontjából itt megint csak zsákutcába jutunk: a tudomány szerepe a rövid távú döntéseket segítő tanácsokra szűkül, előre jelezni, tervezni nem igen lehet.

30 év múlva: a keresés lezárulása

Ezek után mit mondhatunk az elkövetkező 30 év távlatában? Talán sejthető volt az eddigi kifejtésből, hogy valamilyen szintézist tartok elképzelhetőnek a felvázolt két modell alapján. Tisztában vagyok persze azzal, hogy a buchani új politikai gazdaságtan messze nem töltött be olyan meghatározó szerepet a gazdaságelméletben, mint a keynesi, így a kettő összevetése talán nem tűnik jogosnak. Ugyanakkor azt gondolom, hogy a buchani modell, ha nem is teljes igénnyel, és talán nem is a legmeghatározóbban, de megjeleníti az amerikai gazdaságelméleti gondolkodást. Így a szintézis sokkal inkább úgy értendő, hogy az amerikai és az európai gazdaság és társadalomelméleti hagyomány közös hangját kellene megtalálni ahhoz, hogy túl tudjunk lépni a kétpólusú világ felbomlása utáni kor jelenleg még kaotikusnak látszó évein. Sőt, társadalomelméleti szempontból nemcsak az amerikai és az európai gondolkodásmód szintézise jelenthet előremutatót, hiszen a globalizáció beemelte a

többi kontinens tudományos gondolkozását is a megismerendő és beépítendő kategóriába. Én maradnék azonban az előző koncepciónál egyelőre.

A keynesi és a buchanani elméletek szintézise és továbbfejlesztése talán úgy ragadható meg, hogy ha megpróbáljuk a meghatározó jegyeket és a hosszabb távú tervezés elemeit megkeresni, és azokat összegyűrni. Eszerint ahhoz, hogy ne alakuljon ki anarchikus állapot, és hogy az emberek tudjanak hosszú távon tervezni, szükség van alkotmányra, arra a társadalmi szerződésre, amelyben közösen megegyeztek. Szükség van államra, amely betartatja ezeket az együttélési törvényeket. Szükség van olyan információs csatornákra, amelyeken keresztül a társadalom egyes tagjai vagy csoportjai jelezni tudnak az állam felé, hogy milyen irányban kellene megváltoztatni az alkotmányt, hogy a boldogabb állapot felé való mozgás biztosítva legyen. Ez utóbbi legalább két dolgot jelent: egyrészt jelenti azt, hogy biztosítani kell az egyes egyén és egyének csoportjai számára, hogy érdekeik megjelenhessenek, belekerülhessenek a társadalmi vitákba, és akár döntési alternatíva legyen belőlük. Másrészt jelenti azt, hogy az államnak képesnek kell lennie arra, hogy ezeket az alulról érkező jeleket észrevegye, segítse ezek bekerülését a döntéseket meghatározó diskurzusokba, azaz biztosítsa a társadalom és a gazdaság működésének jelenlegi állapotára vonatkozó pozitív és negatív visszajelzések érvényesülését. Ezeken túl az államra további szerep is hárul, még hozzá a biztonság és a stabilitás biztosítása mind a belső, mind a külső viszonyokat tekintve. A buchanani modellen már nemzetállami méretekben gondolkodva is túlléptünk az állam szerepét illetően, de amennyiben kiterjesztjük az állam határait ország-csoportokra, régiókra, vagy akár a globális államra, akkor további szerepek is adódnak, gondoljunk csak az egységesülő Európa közös erőfeszítéseire, vagy a kiépülő világállam sokasodó funkcióira.

A szintézis-modell tehát megpróbálja összebékíteni egymással a hierarchiát és az egyenlőséget, miszerint szükség van a társadalom és a piac felett álló államra, amely bizonyos kérdésekben az érdekeinket képviselve, de helyettünk dönt, és ugyanakkor szükség van a piacra, amelynek működési kereteit szintén az állam adja meg a

társadalmi szerződés törvényeit betartva. Az elkövetkező 30 év véleményem szerint arról fog szólni, hogy regionális és globális szinten is végig kell gondolni állam és piac kapcsolatát, és a világ minden részén meg kell teremteni azokat a csatornákat, amelyek az állam számára biztosítják a társadalmi visszajelzés lehetőségét. Természetesen ez egy nagyon hosszú folyamat, így nem gondolom, hogy 2028-ra megoldaná az emberiség az ezzel kapcsolatos összes problémát, viszont jelentős előrelépés lesz tapasztalható, és egy sor olyan intézmény is felállításra kerül majd, amelyek az előbbi folyamatot hivatottak koordinálni.

A társadalomtudomány szempontjából az általános kihívás megfogalmazása után nézzük meg mi várható módszertani oldalról. Itt részben megint csak Kovács Géza tanár úr említett könyvének gondolataira támaszkodnék, miszerint az ezredforduló, de nyugodtan kibővíthetjük ezt az időtávot 2028-ig, sőt tovább is, tehát az ezredforduló társadalomtudományát a komplexitás igénye, a rendszerszemlélet, az ismeretek integrálása, a társadalom működésének interdiszciplináris elemzése fogja jellemezni. Az eddigiekben felvázoltak nyomósan alátámasztják az előbbi állítást, és nem zárják ki a különböző részterületek mélyebb kutatását, nem veszik el az egyes szakterületek, szakdiszciplínák létjogosultságát. Csak annyit állítanak, hogy szükség van és lesz komplex, rendszerben gondolkodó, interdiszciplináris elemzésekre, amelyek lényegüknél fogva iránymutatóak lehetnek a többi terület számára.

Ugyanilyen közös jegyként érdemes kiemelni az idődimenzió szerepét a társadalom- és gazdaságtudományokban. Ebben az előadásban az idővel való játék, a jelenből a múltba, majd a jövőbe való gondolati ugrás is megpróbálta érzékeltetni azt, hogy az időnek óriási jelentősége van a tudományos gondolkozásban. Általánosan fogalmazva az időnek azt a lényegi elemét szeretném hangsúlyozni, amely az ember és az emberi közösség életét, életstratégiáját alapvetően befolyásoló múlt-jelen-jövő kategóriákat összekapcsolja. A múlt, ha a mögöttünk lévő idő jelentésében használjuk, amolyan biztos alapot jelent a jelenbeli gondolkodás és választás számára, ugyanakkor az előttünk lévő múlt a bizonytalanságot képviseli. A jövő értelmezése hasonlóképpen

történhet: ha már megélt jövőről beszélünk, akkor a jelen számára biztos alap, ha az előttünk lévő idő jelentésben használjuk, akkor a bizonytalanságot képviseli. Ez a bizonytalanság persze nagyrészt meghatározott a múlt és a jelen által, de mindig tartogat olyan meglepetéseket, amelyek előrejelzésére kicsi az esély. A jelen időben való döntéseink pontosan arra vonatkoznak, hogy ezt a jövőbeli bizonytalanságot próbálják csökkenteni, egy olyan alapot próbálva kialakítani a jelenben, amely biztos bázist adhat a jövőbeli hasonló választásoknak. Így ez a választási, döntési mechanizmus nem más, mint a tervezés. Egyéni szinten ez például azt jelenti, hogy a jelenben eldöntjük milyen munkát, és meddig végzünk, valamint, hogy mennyi időt töltünk szabadidővel, és abban mit csinálunk, ezáltal megtervezzük a holnapot, kialakítjuk azt a pozíciót, amiben holnap szintén meg tudjuk majd hozni az előbbihez hasonló döntéseket. Természetesen nem állhatunk meg ezen a szinten, hiszen a tervezés társadalmi szinten is érvényesül, ami egyrészt nagymértékben befolyásolja az előbb említett egyéni szintet, másrészt a társadalomtudomány nézőpontjából igazából ez az érdekes szint. A társadalmi szintű tervezés, azaz az adott társadalom jövőjét alapvetően meghatározó, a múltra és a jelenre építő folyamat szempontjából a különböző döntéseket, választásokat a közösség, vagy a közösség által megbízott egyén, kisebb csoport hozza meg. Ezen kollektív döntések előkészítése sokkal komplexebb, felelősségteljesebb, és sok szempontból nehezebb feladat, így a tudománynak, amely jelentős részt vállal ezen közösségi döntések kialakításában, felkészültnek kell lennie ezen komplexitás és nehézség leküzdésére. Úgy gondolom, hogy a felvázolt szintézis-modell mélyebben kidolgozott változata mindkét alkotóeleméhez képest jobban megfelelhet ennek a kihívásnak. Eredményesebben oldhatja a társadalomnak nemcsak adott időszakon belüli vertikális és horizontális tagozódását, hanem jobban össze is kapcsolhatja az emberi közösségek különböző időszakokban jellemző eltérő mozgását, valamint az egymást követő generációk életét.

Az eddigiekből következően a gazdaságelméletben fontosnak tartom az előbbi jegyeket magukon hordozó átfogó politikai gazdaságtani elemzéseket, amelyeknek egyik meghatározó tárgya lehet a már említett informáltság, az információhoz való

hozzájutás, az információ vertikális és horizontális, valamint időbeli, generációk közötti áramoltatásának kérdése. Az információ gazdaságtana mára már mindenképpen divatos témává vált, nemcsak azért, mert egy alapvető erőforrásról van szó, ami az élet minden területén megtalálható és nélkülözhetetlen, hanem amiatt is, mert sokféle módszerrel lehet kutatni viselkedését, a gazdaság és a társadalom működésében betöltött szerepét. Az informáltság, mint érték is fontos társadalomelméleti kategória. Szerepe legalább olyan fontos a piaci verseny folyamán, ahol az informáltság tökéletessége feltétele a hatékonyságnak, mint amilyen fontos állam és piac kapcsolatában, ahol az információ oda-vissza, le-fel, előre-hátra áramoltatása biztosítja a stabil működést.

Remélem sikerült néhány információt szolgáltatnom arról, hogy mivel szeretnék foglalkozni az elkövetkező 30 évben. Egyben részemről meg is fogalmazódott a válasz Ben Fine pár évvel ezelőtt tanácsalannak tűnő állításaira, amelyek szerint *“még a jövő zenéje, hogy ezt a közgazdaságtannal szembeni ellenszenvet (mármint azt, hogy az ortodox közgazdaságtan ezoterikus és idegenszerű tartalmával, és a mindinkább megerőltető technikai elvárásaival rendkívül népszerűtlennek bizonyul a hallgatók körében – mind a megcélzott problémák tekintetében, mind a megközelítés módjában. Még azok a hallgatók is, akik inkább mainstream, mint kritikai gondolkodásúak, a számviteli, pénzügyi és business tanulmányokat részesítik előnyben, és csak jelképesen vesznek fel egy vagy két közgazdasági tárgyat.) sikerül-e kritikai alternatíva kialakítására felhasználni, és, hogy mindezt a közgazdaságtanon belülről, vagy egy ellene irányuló külső reakcióként érdemes-e elindítani”*. Úgy gondolom, hogy mind belülről, mind kívülről érdemes próbálkozni, de kívülről látok nagyobb esélyt arra, hogy a kritika olyan mederbe kényszerítse a közgazdaságtant, amely visszaállíthatja legitimitását, amely biztosíthatja népszerűségét, és amely képessé teheti arra, hogy továbbra is nagymértékben segítse a társadalom tudományos irányítását.

Andor László:

Globális régiségek - három nézőpontból

Vajon egy új világgazdasági válság előszelét éreztetik-e a közelmúlt tőzsei összeomlásai? Egyre világosabb, hogy a kelet-ázsiai és az orosz pénzügyi válság egyben az amerikai politika válsága is, a nemzetközi összefüggések tekintetében azonban az elemzések többsége sötétben tapogatózik. Nem látszik az az iránymutató fogalmi rendszer, amely alapját jelentené a diagnózisnak és terápiának. Csak ideológia van: mindent ködbe borít a globalizációs retorika: dicshimnuszok vagy szitkozódás e rejtelmes jelenségről, mely vélhetően az új kihívások magyarázatát rejti.

"A globalizáció divatfogalom lett" - kezdi nemrégiben megjelent könyvét *Almási Miklós*, aki a hivatását jelentő tudományterület, az esztétika művelése mellett a kilencvenes években a pénzügyi folyamatok talán legnépszerűbb elemzőjévé is vált. Az ő kötete (*Üveggolyók. Az ezredvég globális játszmái*, Helikon Kiadó 1998) mellett két másik könyv is felbukkant a hazai könyvpiacra e divatos témakörben: két német újságíró, *Hans-Peter Martin* és *Harald Schumann* műve (*A Globalizáció csapdája. Támadás a demokrácia és a jólét ellen*, Perfekt Kiadó 1998), valamint egy amerikai közgazdász professzor, *David C. Korten* kötete (*Tőkés társaságok világhuralma*, Kapu Kiadó 1996), amely azóta a nemzetközi gazdaság új jelenségeit bíráló megnyilvánulások alfájává és omegájává vált.

E három könyv hasznos olvasmány mindenkinek, akit a világgazdaság működése érdekel, de különösen azoknak a hivatásos kommunikátoroknak, akik különféle üzleti lapokban és rádióműsorokban monomániásan hajtogatják korunk pénzügyi dogmáit, miszerint a tőke szabadabbá tesz, a spekuláció stabilizál, a Valutaalap pedig tévedhetetlen. A globalizátorok propagandájától áthatva, és a közgazdaságtant a természettudományok közé besorolva mind a szakmabeliek, mind a laikusok jelentős része hajlamos arra, hogy a politikai ellenőrzés alól kiszabadított pénzügyi rendszert egyfajta szükségszerűségnek, természeti jelenségnek tekintse. Olyan személytelen mechanizmusnak, amelybe az egyes nemzetgazdaságoknak mindenképpen be kell

illeszkedniük, hiszen végső soron a rendszer minden résztvevője előnyöket élvezhet, míg a kimaradók és renitenskedők - akik a természettel próbálnak dacolni, - inkább hátrányokat.

A nemzeti gazdaságpolitikák mozgásterét napjainkban behatároló korlátok mint természetes adottságok kerülnek bemutatásra, mint amelyek a hetvenes évektől fogva kibontakozó "megatrend", a globalizáció következtében alakultak ki. Eszerint a szuverenitás kategóriája valóban létezett a modern nemzetközi rendszerben (lényegében az 1648-as weszfáliai békétől), a legutóbbi évtizedek objektív folyamatai azonban elkerülhetlenné teszik legalább egy részének feladását, és közös, regionális vagy globális szervezetekben való gyakorlását. Egy nyugdíjreform vagy egy adópolitikai döntés manapság könnyen igazolható azzal, hogy azt nem valaki vagy valakik, hanem a globalizáció kényszeríti rá az adott országra.

A pénzügyi folyamatok természetességének tétele szervesen illeszkedik abba a neokonzervatív áramlatba, amely a hetvenes évek vége óta a világ közgazdasági gondolkodásában uralkodott. A nyolcvanas években a korábbi sokoldalú állami felelősségvállalással szemben a közgazdászok egyre inkább elfogadták a kamatok vagy a munkanélküliség "természetes rátájáról" szóló tételeket; feltételezve, hogy a gazdasági kérdésekről való politikai döntéshozatal nem más, mint illetéktelen beavatkozás, amely leginkább csak rontani tud a gazdasági helyzeten, és nem javítani. Az állami szerepvállalás lebontása, amelyhez a neokonzervatív közgazdászok tanácsait szem előtt tartva a politikusok a hetvenes évek végétől fogva hozzáláttak, úgy tűnhetett fel, mint valamiféle visszatérés egyfajta természetes állapothoz, amelyet felelőtlen álmodozók (a keynesi liberálisok) szirénhangjaira hallgatva hagyott el az emberiség. Ugyanerre az elméleti alapzatra épült a kelet-európai rendszerváltás ideológiája is.

Valójában a világ egységes gazdasági rendszerbe szerveződése megkezdődött a XV. század végén, a nagy "földrajzi" felfedezésekkel, ami megnyitotta az utat az európai hatalmak gyarmatosító tevékenysége előtt. A XIX. század közepén már létező valóság volt a nemzeti határokat átszelő, integrált világpiac. Karl Marx 1850-es években írott műveiben az arany nemzetközi pénzként való használata - már

évtizedekkel az aranystandard kialakulása előtt - úgy jelent meg, mint a nemzeti határok illuzórikus voltának kifejeződése.

”Ahogyan a pénz világpénzzé, úgy fejlődik az árubirtokos kozmopolitává. (...) Az áru (...) felette áll minden vallási, politikai, nemzeti és nyelvi korlátnak. Általános nyelve az ár és közössége a pénz. De a világpénznek az országos érmével ellentétben való kifejlődésével kifejlődik az árubirtokosok kozmopolitizmusa mint a gyakorlati észvallása ellentétben a törzsökös vallási, nemzeti és egyéb előítéletekkel, amelyek az emberiség anyagcseréjét gátolják. Amikor ugyanaz az arany, mely amerikai eagle-ek formájában Angliában kiköt, sovereignné válik, három nap múlva Párizsban napoleonként forog, néhány hét múlva Velencében dukátként bukkan fel, de értéke mindig ugyanaz marad -- az árubirtokos előtt világossá válik, hogy a nemzetiség 'is but the guinea's stamp'. Az a fennkölt eszme, melyben előtte az egész világ feltárul és feloldódik, egy piacnak - a *világpiacnak* eszméje." (*A politikai gazdaságtan bírálatához. Bevezetés. MEM 19. o.*)

A XIX. század üzleti szemlélete tehát ugyanúgy globális volt, mint a mai; sőt sok ország esetében az nemzetgazdaság nyitottsága (az export és import GDP-hez viszonyított aránya) sem maradt el az 1990-es évek adataitól. A múlt század végére általánossá vált a külföldi beruházás, vagyis a tőke kivitel is. A XX. század közepén létrejöttek azok a multilaterális szervezetek, amelyek a nemzetállamok által már gyakorolt szabályozó szerepet a világgazdaság egésze fölött gyakorolni kezdték.

A jelenlegi helyzet ellentmondásosan viszonyul az ötven évvel ezelőttihez. A beavatkozó jóléti állam keynesi koncepciója - a tőkeáramlás állami korlátaival együtt - kiszorult a világgazdasági gyakorlatból, de valójában csak mostanában, a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) megalakulásával vált teljessé az 1944 nyarán Bretton Woods-ban megtervezett globális intézményrendszer. Mi több, a multilaterális szervezetek - a szovjet blokk elszigeteltségének megszűntével - csak most váltak igazán globálissá. A manapság használt közgazdasági zsargonban azonban éppen hogy nem a szabályozás, hanem az üzlet egyetemessé válását jelenti a globalizáció kifejezés, ez pedig a hetvenes évek végén megindult neokonzervatív korszakváltáshoz

kapcsolódik, amely a tulajdonviszonyokban a privatizációt, a pénzügyekben pedig a deregulációt és a liberalizációt tűzte napirendre.

A várakozásokkal ellentétben a dereguláció (a magántőke-áramlás felszabadítása) inkább destabilizáló, mintsem egyensúlyteremtő hatásokkal járt. A pénzáramlások és -kapcsolatok megsokszorozódása, amelyet sokan pénzügyi forradalomnak neveznek, határtalan teret nyitott az improduktív spekulációnak. Ez önmagában is elvezetett a háború óta eltelt időszak legnagyobb tőzsdekrachjaihoz (1987, 1989 és 1998) és pénzügyi csődhullámjaihoz (USA, Észak-Európa stb.). Ehhez azonban - a korábbi szabályozás leépítése következtében - hozzáadódtak olyan tisztességtelen és törvénytelen eljárások is, amelyek a kilencvenes években kivételesen nagy bankbotrányokat eredményeztek (BCCI, Barings). Az időközben történt szabályozási kísérletek - mint például az 1988. júliusi Bázeli Tőkeegfelelési Egyezmény - elkésettnek és elégtelennek bizonyultak az anarchia megfékezéséhez.

Már csak azért sem beszélhetünk személytelen mechanizmusokról, mert konkrét államok szabályozó és irányító szerepe ugyanúgy érvényesül a pénzügyekben, mint a dereguláció korszaka előtt. Az államok ugyanúgy újraelosztják az egy-egy országban megtermelt GDP 40 százalékát, mint húsz vagy harminc évvel ezelőtt. A rendszer politikailag konstruált volta ma már nyilvánvaló és különösebb nehézségek nélkül tanulmányozható. Clinton, Kohl vagy Miyazawa még béna kacsaként is, Rubin, Camdessus, Greenspan vagy Tietmayer pedig még a háttérben meghúzódva is nagyobb úr a világgazdaságban, mint sokezer arc nélküli bróker és sokmillió kisbefektető együttvéve. Éppen hogy válsághelyzetekben nő meg hatalmuk, amikor a temérdek piaci szereplő tanácstalanul döbben rá korábbi kalkulációja helytelenségére, s a világgazdaság eme nagyuraitól várja az új értékviszonyok meghatározását és az új üzletpolitikai irányok kijelölését.

Korten és a német szerzőpáros a globalizált rendet amerikanizáltsága miatt is bírálják, holott az Egyesült Államok gazdasági erőfölénye messze nem olyan nagyságrendű, mint negyven vagy ötven évvel ezelőtt. Tény azonban, hogy - szemben a nyolcvanas évek várakozásaival - az amerikai gazdaság relatív világgazdasági súlyának csökkenése nem járt együtt a nemzetközi pénzügyi rendszerben betöltött

szerepének hasonló ütemű visszaszorulásával. Az USA igazából a nyolcvanas években vált nyitott gazdasággá, miközben több élenjáró ágazatának növekedése is messze elmaradt a riválisokétól (különösen Kelet-Ázsiával összehasonlítva). Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a külgazdasági többletet produkáló OECD-országok alapjaiban megkérdőjeleznék az amerikai gazdaság finanszírozásának szükségességét, valamint az amerikai politika iránymutató szerepét. (Ez utóbbi a Bretton Woods-i szervezetek mellett a Hetek találkozóin keresztül is érvényesül.) Az USA továbbra is képes a nemzetközi pénzügyi reform ütemének és irányának meghatározására, különösen ami az SDR jövőbeni szerepét illeti. Bár a Bretton Woods-ihoz mérhető átfogó és általános újjászervezés nem várható a nemzetközi pénzügyi rendszerben, a viszonyok szabályozásának igénye folyamatosan megmutatkozik újabb és újabb reformelképzelésekben és -intézkedésekben.

A világgazdasági folyamatok fölött gyakorolt állandó politikai felügyelet szembetűnősége ellenére, a globalizációs ideológia sarkköveként rendíthetetlenül tartja magát az állam tehetetlenségének mítosza, amely elfedi a világrendszer hatalmi szerkezetét. Azt, hogy egyes államok (leginkább a Hetek) mindenfajta dereguláció és liberalizáció ellenére meglehetősen szuverének, mások (jellegzetesen a félperiféria országai) korlátozott mozgástérrel rendelkeznek, míg sok alulfejlett és kiszolgáltatott ország valóban csak kvázi-államnak tekinthető. Mindez azonban megint csak nem új jelenség, hanem a világrendszer több évszázados hierarchiájának modernizált változata, az egykori gyarmati struktúrák korszerűbb intézményekben való megtestesülésével. A hierarchikus centrum-periféria viszony helyreállítása a nyolcvanas években olyan tényező, amely a világkapitalizmus több évszázados történetének folytonosságát illusztrálja.

A neokonzervatív korszakváltás az egyes országokon belül és nemzetközi méretekben is helyreállította a tőkés rendszerre jellemző alá- és fölérendeltség struktúráit, mégis képes volt e fordulatot úgy beállítani, mintha maga vetne véget a megelőző évtizedeket jellemző "zsarnoki" szabályozásnak. Almási - szemben a másik két mű szerzőivel - elfogadja a globalizáció eme önreflexióját. Meghatározása szerint e fogalom "azt jelenti, hogy a pénz, az információ, az áru és a munkaerő szabadon

áramolhat - határok, régiók, kontinensek nem jelentenek már akadályt" (29.o.). Ez nem kevesebbet jelent, mint a nemzetközi kereskedelem milliós, nem vámjellegű korlátjának figyelmen kívül hagyását. A munkaerő szabad áramlásának illetően feltételezése pedig még akkor is erős túlzás, ha később Almási maga is felvillantja a korlátozó tényezők némelyikét (a vándorolni kívánók kulturális korlátait és a potenciális befogadók protekcionizmusát).

Almási - bár beszámolóját kritikai nézőpontból kívánja indítani, - az új jelenségek eredetét illetően is azonosul az általa bírált tendenciával. Szerinte a globális világregendet alapvetően két tényező: az információs forradalom és a kommunizmus összeomlása hozta létre. E magyarázat elfedi, hogy a világháború utáni három évtizedet jellemző, keynesi jóléti kompromisszumnak mindig is létezett egy jobboldali ellenzéke, amely nem fogadta el a nemzetközi pénz- és tőkeáramlás felvilágosult szabályozását. Ezek a csoportok a hetvenes évek világgazdasági válsága következtében vehették át a kezdeményezést, hirdetve, hogy a stagflációból csakis a gazdasági rend klasszikus (*laissez-faire*) elveit követve található kiút.

Az információs technika forradalmi fejlődése időben valóban egybeesik a dereguláció korszakával; nélküle ugyanúgy nem alakulhatott volna ki az egymástól igen távoli piacok integrációja, mint ahogy az új hajótípusok kialakulása nélkül nem indulhatott volna meg a gyarmatosítás a XV. század végén. Önmagában azonban egy technikai eszköz még nem determinálja felhasználásának formáját: a számítástechnikai rendszerekkel egyformán élhetnek a magánszféra szereplői és az állam szervei, a tőke érdekeinek és a munka világának képviselői.

A kelet-európai pártidiktatúrák összeomlása - ahogy azt Martin és Schumann is elismeri: - valóban újabb impulzust adott a neoliberais tanok terjesztéséhez. Valójában azonban a drámai változások mögött jóval korábbi tudatos politikai döntéseket kell keresnünk. Szerintük a "globális gazdasági összefonódás semmiképp sem természeti esemény, hanem egy célratörő politika tudatosan előidézett következménye. Kormányok és parlamentek voltak azok, amelyeknek a határozatai szerződésről-szerződésre, törvényről törvényre szépen elhárítottak minden akadályt a tőkének és az áruknak az országok közötti szabad áramlása előtt." (18.o.) A tőke, amelynek

működését mikro- és makroszinten egyaránt hathatós ellenerők korlátozták fél évszázadon át, helyreállította korábbi hatalmi pozícióit.

Bár a polgári rend a racionális szellemi mozgalmak bábáskodása mellett született, a tőke hegemoniájának megteremtéséhez mindig is szükség volt a fennálló rend transzcendens magyarázataira. A közgazdaságtudomány szemet gyönyörködtető fejlődése és a gazdaságpolitika gyakorlati tapasztalatai ellenére folytonosság mutatható ki a világgazdaság ideológiai szférájában is; mégpedig abban, ahogy a gazdasági elemzők és döntéshozók bizonyos intézmények, jelenségek vagy fogalmak iránt vallásos tisztelettel, sőt alázattal viseltetnek. Az aranyhoz való kötődés, meghatározott valutaárfolyamokhoz való ragaszkodás, a pénzmennyiség egyes mutatóinak (M1, M2, M3) fetiszizálása után a kilencvenes években a globalizáció fogalma az, amely a világgazdasági ideológiájának középpontjában áll. Az aktuális mítosz a korábbiakhoz hasonlóan újként tiszteli azt, ami régi, és természetesnek mutatja azt, amit emberi cselekvéssorozat hozott létre.

A deregulációval ugyanis tartalmi szempontból nem valami alapvetően új rendszer jött létre, hanem -- *mutatis mutandis* -- megerősödött az a rendszer, amely alapján a tőkés világtársadalom a legutóbbi kétszáz évben folyamatosan működött. Ez az az időszak, amelynek során döntően az ipari kapitalizmus törvényei határozták meg a világrendszer fejlődését. Politikai értelemben ez a világrendszer nemzetállamokban szerveződött meg, ideológiáját pedig a felvilágosodás eszméi uralták. Bár ez a két évszázad is számos korszakra tagolható, és a legutóbbi néhány év egyes eszmeáramlatai - így mindenekelőtt a posztmodernizmus - mind az ipari kapitalizmus, mind a nemzetállam, mind pedig a felvilágosodás érvényességét megkérdőjelezték, elmondható, hogy az alapvető gazdasági, politikai és ideológiai struktúrák tekintetében ez a korszak egy történeti egységet alkot.

Az utóbbi negyedszázadban bekövetkezett, "pénzügyi forradalomként" is jellemzett korszakváltás jelentőségét nem szabad alábecsülnünk, mégsem állíthatjuk, hogy a pénzügyek világában akár természetes, akár "posztmodern" állapothoz érkeztünk volna. A pénzügyi innováció továbbra is társadalmi döntések eredménye. ("A természet nem hoz létre pénzt, éppoly kevésbé, mint bankárokat vagy

váltóárfolyamot” - figyelmeztetett Marx a múlt század közepén.) A pénzfolyamatok ugyan a korábbiaknál sokkal bonyolultabbakká váltak az 1970-es évek óta, de ez nem jelenti azt, hogy a korábbiaknál sokkal inkább ”kiszabadultak” volna a tudatos társadalmi ellenőrzés alól. A pénzügyi szféra szereplői most is csak azt tehetik, amit az állami akarat megenged nekik, és ez - sem elvi, sem gyakorlati szempontból - nem különbözik a kétszáz évvel ezelőtti helyzettől.

Amennyiben a globalizáció valamiféle természetes állapot helyreállítását vagy létrehozását jelentené, nem lenne szükség azokra a nemzetközi intézményekre, amelyek a gazdasági és pénzügyi folyamatok keretében szolgálnak, illetve maguk is aktív szereplői a folyamatok alakításának. Egyébként Korten szerint nincs is (szerinte a Bretton Woods-i szervezeteket fel kell számolni), de nem azért, mert nincs szükség a gazdasági folyamatok politikai szabályozására, hanem azért, mert azt az amerikai érdekszférából kiemelve, demokratikus ellenőrzés alatt, a helyi közösségekhez legközelebbi szinten kell gyakorolni.

A pénzfolyamatok ma - ugyanúgy, mint a múlt században, - közösséget teremtenek az emberiség távoli csoportjai között, univerzális értékek jegyében kapcsolják össze a világ társadalmait, az itt bemutatott művek szerzői mégis egyfajta ”ezredvégi borzongásként” élik meg a dereguláció után előállt helyzetet. Ennek oka, hogy a globalizált világban - vagy ahogy Edward Luttwak amerikai közgazdász szóhasználatával egyre gyakrabban hívják: a "turbókapitalizmusban" - a tőkeáramlás szabadsága leértékelési versenyt kényszerít ki a munka világában és a természeti környezetben. A munkaerő és a természeti javak olcsó kiárusításának határai egyelőre nem láthatók. Ha egy kormány vonakodik a ”stabilizáció” szempontjainak alárendelni politikáját, attól a szuverén befektetők és a velük együttműködő multilaterális szervezetek egyszerűen megvonják bizalmukat. A demokrácia elvei helyett a vállalatirányítás (”*corporate governance*”) szabályai befolyásolják a kormányokat, amelyek a soha be nem teljesülő hosszú távú előnyök érdekében állandósult rövid távú önmegtartóztatásra kényszerítik a dolgozó osztályokat.

A három könyv közös jellemzője, hogy bár általában a transznacionalizálódás minden fajtájával szemben szkeptikusak a szerzők, különösen kártékonyak és

veszélyesnek tekintik a pénzfolyamatok globalizálódását, a reálgazdaságtól való elszakadását, tisztán spekulatív alapra helyeződését. "Ez a pénz nem kapcsolódik semmiféle valódi értékhez" - írja Korten, amivel persze átesik a ló túlsó oldalára, hiszen ha a mai kor pénze tényleg nem kapcsolódna semmiféle valódi értékhez, akkor e pénz felhalmozói nem károsítanának meg senkit, különösen nem a pénztelen, nincstelen dolgozókat. A pénz most is értéket mér, közvetít és tárol; értékállóságára pedig - a nemzetgazdaságok relatív teljesítőképességeit összemérve - gondosan ügyelnek a központi bankok. A részvények, amelyeknek adásvétele manapság már egy valóban teljesen nemzetköziesedett rendszerben zajlik, jogcímet jelentenek a megtermelt értéktöbbletből való részesedésre. E részesedésért folyó ádáz versenyről nyújt Almási érdekesítő beszámolót, de annak bemutatására, hogy ezt az értéktöbbletet valahol valakik valamilyen körülmények között megtermelik, már sokkal kevesebb energia marad a pénzügyi útvesztők kimerítő taglalása után. Néhány oldal jut Almásinál a létbizonytalanságot okozó munkanélküliség taglalására, Martin és Schumann könyvében a mexikói maquiladorákhoz hasonló jelenségek említésére, Kortennél pedig az ázsiai országokban kialakult kvázi-rabszolgamunka bemutatására.

Mindhárom perspektívából nézve azt látjuk, hogy a globalizáció (a pénz és tőke korlátlan áramlása) korlátozza a demokrácia érvényesülését. Az is jól látható azonban, hogy a globalizátorok - vagy manapság az úgynevezett "washingtoni konszenzus" képviselői - szerint ez nem baj, hiszen az ő szemükben a demokrácia nem jelent mást, mint hogy a dilettánsok is beleszólhatnak a "szakmai" kérdésekbe. Korten és a két német szerző egészen nyíltan hirdeti, hogy a gazdasági rendszer csak akkor működhet a valóságos emberi szükségletek kielégítőjeként, ha a döntésekben való közvetlen társadalmi részvétellel, demokratikus politikai ellenőrzés útján irányítják.

Ha egy szóba akarnánk sűríteni a négy szerző üzenetét, azt mondhatnánk, hogy egy élődi rendszert írnak le, még akkor is, ha ez a szó - averziókat keltve - a globalizációs szakirodalom egy korai, 1916-ban megjelent művét idézi az érettebb korosztályok emlékezetébe. De hát tényleg nem új jellemzője a világrendszernek a tőke kivétel, és a nagy korporációk versengése a piacokért és erőforrásokért a földgolyó egészén. A pénzarisztokrácia manapság megfigyelhető arroganciája és antiszociális

demagógiája megint csak nem újkeletű. A világ nemzetgazdaságainak a piac jegyében történő egyesülését pedig már a múlt század közepén konstatálták a gazdasági folyamatok elfogulatlan elemzői, mindenekelőtt Karl Marx és Friedrich Engels.

A történeti háttér elemzésének hiányában Almási könyvében - és felfogásában - újként tűnik fel az is, ami már száz vagy kétszáz éve is a rendszer jellemzője volt. Almási "újkapitalizmusnak" nevezi az ezredforduló világrendjét, holott a konkrét technikai megoldásoktól eltekintve semmi újat nem találhatunk a pénzfolyamatok globalizálódásában. Martin és Schumann egy-egy bekezdésben, Korten pedig egy-egy fejezetben beszél a jelenkori globalizációt megelőző világról, az előzmények még bővebb és még teljesebb feltérképezéséhez azonban érdemes egy negyedik - több mint egy évtizede megjelent - könyvet leemelni a polcra: *Ágh Attila Globális kihívás* (1987) című kötetét, amely mindmáig a legszínvonalasabb magyar nyelvű bevezetés a globalizáció elméleteibe és történetébe.

A három itt bemutatott mű három különböző perspektívából bírálja a világgazdaság anomáliáit. Korten pozíciója populistának nevezhető. E kifejezés valamiféle félreértés vagy félremagyarázás következtében az utóbbi időben egyértelműen negatív felhangot kapott, holott egy nemes hagyományról van szó, amelyet a közgazdasági gondolkodásban olyan kiemelkedő szerzők képviselnek, mint az amerikai Henry George a múlt század második feléből, vagy a német születésű Ernst F. Schumacher, akit az ökológiai közgazdaságtan atyjának is tekintenek. Korten és követői az emberléptékű, decentralizált megoldások nevében intéznek kihívást a nagy társaságok (korporációk) ellen; a civil hálózatok erejét hirdetik a dollármilliók hatalmával szemben.

Kortentől eltérően Martin és Schumann az úgynevezett strukturalista nézőpontot képviseli, amely az elmúlt fél évszázad során a keynesi és szociáldemokrata reformizmust alkalmazta a nemzetközi rendszerre. Számukra a második világháború utáni jóléti állam, a skandináv modell a pozitív hivatkozási alap, amelyre támaszkodva utat mutatnak a nemzetközi pénzügyi rendszer reformja felé is. Az ő szemükben az Európai Unió jelent olyan alternatívát, amely átmentheti a nemcsak nevében szociális piacgazdaságot és a jóléti államot (az erhardi és a keynesi örökséget) a jövő számára.

Almási Miklós egy harmadik megközelítést alkalmaz, s ez a posztmodern. Joseph Schumpeter osztrák közgazdász kifejezését alkalmazva pusztító teremtésnek tekinti a globalizációt. A leírás érdekes és izgalmas; a nevek, sztorik, adatok tömkelege mögött azonban nem rajzolódik ki a rendszer, amelyben élünk. Rendszer nincs is, csak káosz: váratlan, kiszámíthatatlan események; játszmák, csapdák, ilyen-olyan effektusok - ettől is olyan démoni az egész világ körülöttünk. (Almási posztmodernségébe beleférnek az apró pontatlanságok, mint hogy hol 1971-et, hol 1972-t jelöli meg a Bretton Woods-i rendszer megszűnésének éveként, vagy másutt az Ivy League egyetemek közé sorolja az oda semmiképp sem tartozó UCLA-t, a 166. oldalon pedig az 1992-es fontválsághoz kapcsolja az ERM lebegtetési sávjainak kiszélesítését, holott az az 1993. júliusi frankválság után következett be.)

Almási posztmodernségét jellemzi, hogy könyve végén - ellentétben a másik két művel - nem találunk megoldásokat felsoroló, a globalizáció zsákutcájából kivezető utat megmutató fejezetet. Amit tehetünk: kasszát csinálunk, megnevezzük a győzteseket és a veszteseket, de "senki sem tudja, mit lehet/kell itt csinálni." (172.o.) Kortennek és a Martin-Schumann szerzőpárosnak azért van néhány ötlete. A két programcsomag között átfedés található, de jelentős hangsúlykülönbségek is.

A két német újságíró szemében az Európai Unió az a társadalmi-politikai egység, amelynek szintjén a hatvanas-hetvenes évekből ismert "szocializált" kapitalizmusmodell újjáéleszthető. A szociális és ökológiai adóreformmal, a szakszervezetek döntési pozícióba engedésével, a dereguláció leállításával és a nemzeti valuták közötti spekuláció kiiktatásával Európa példát és utat mutathatna a világ egésze számára. Korten programjában - IMF és a Világbank megszüntetésére tett javaslat mellett szerepel például a politikai kampányok szigorú szabályozása, a kereskedelmi reklámtevékenység korlátozása, alanyi jogon garantált személyi jövedelem bevezetése, a dolgozói és közösségi tulajdonszerzés megkönnyítése, és sok minden egyéb.

Amikor az amerikai elnök kezdeményezésére válságtanácskozásra gyűlnek össze a világ globalizátorai, nyilvánvalóan nem azokat az ajánlásokat követik, amelyeket Korten vagy a Martin-Schumann szerzőpáros felvonultatott. Az orosz és a

kelet-ázsiai válság láttán - feledve a korábbi válságok tapasztalatait - sokan automatikusan nyúlnak az ilyen-olyan elméletek által talán alátámasztott, a gyakorlatban azonban mindenképpen kártékonynak bizonyult megoldásokhoz. "Kína értékeljen le 15 százalékkal" - olvashatjuk például a "megoldási" javaslatok között, holott ez a lépés bizonyosan újabb sokkhatást jelentene az exportban érdekelt gazdaságoknak, és gátszakadást előidézve tönkretenné az eddigi konszolidációs kísérleteket. Oroszországgal kapcsolatban már azok sem mernek előhozakodni a neoliberális receptekkel, akik ez idáig szemet hunytak a többéves sokkterápia romboló hatása fölött; ők most beletörődve fogadják Primakov kormányfő koalíciós kísérletét. Az a paradox helyzet állt elő, hogy a tőkés világgazdaság stabilitása az orosz és a kínai kommunisták józanságától és konstruktivitásától függ.

A huszadik század nemzetközi pénztörténete azt mutatja, hogy a világtársadalom sokoldalú képességeket és eszközöket fejlesztett ki a gazdasági folyamatok szabályozására. Ezekkel az eszközökkel az államok közössége olyan időszakokban is élni tudott, amikor az uralkodó ideológiák éppen hogy az államok gazdaságpolitikai passzivitását, a politikai koordináció szükségtelenségét hirdették. Az ezredforduló nagy kérdése az, hogy e manőverezési képesség felhasználható-e egy a legrosszabbakra emlékeztető világgazdasági válság elkerülésére. A huszonegyedik századé pedig az, hogy sikerül-e majd ezt a kifinomult koordinációs és szabályozási mechanizmust demokratikus intézmények ellenőrzése alatt működtetni.

Géring Zsuzsanna:

Látszat és valóság **- Tőkeelemzés-kísérlet -**

Az egyik legszembetűnőbb furcsaság, ha valaki a kezébe veszi a Tőkét és megnézi a tartalomjegyzékét, hogy a tőke szó, a tőke tárgyalása először a második szakaszban, a 141. oldalon kerül elő. Akkor mi van előtte, illetve az előtte lévő részek - az Áru és a pénz - mindössze valami kitérő, vagy bevezető jelleggel bír, és csak ebben a *Pénz átváltozása tőkévé* című részben kezdi meg Marx ténylegesen a Tőke tárgyalását és kifejtését? - kérdezheti joggal az olvasó.

De ahogy belekezd a mű olvasásába rájön, hogy ez csak az első ránézés csalfa délibábja, a formális vázlat látszata. A tartalomból ugyanis rögtön kiderül, hogy a Tőke az első szakasszal (sőt az Előszóval) kezdődik, az *Áru és pénz* nem csak röpké száz oldalas bevezetés, hanem a tárgyalás - elengedhetetlen, s mondhatni legalapvetőbb - része, a tőke termelési folyamata leírásának és megértésének szerves eleme. A forma és tartalom közötti látszólagos ellentmondást két kérdés elemzésével lehet feloldani és átláthatóvá tenni:

- az egyik a kutatás és kifejtés logikájának kérdése;
- a másik az áru (és a pénz) szerepe tartalmilag az elemzésben.

I. A KUTATÁS ÉS A KIFEJTÉS LOGIKÁJA

A kutatás - és már itt érezhető Marx materializmusa - a körülöttünk lévő társadalomból, a konkrét világból indul ki, ennek működését próbálja feltárni. Ezért elkezd egyre mélyebben a társadalmi, gazdasági folyamatok mögé nézni, keresi ezek mozgatórugóit, lépésről-lépésre lehántva az egyes rétegeket, eljutva végül az ahhoz az "alap"-hoz, amelynek működése tartja mozgásban ezt a világot, ezt a "felépítményt".

KÖRDOLGOZAT

"Marx a társadalmi mozgást természettörténeti folyamatnak tekinti, melyet olyan törvények irányítanak, amelyek függetlenek az emberek akaratától, tudatától és szándékától, sőt megfordítva, maguk meghatározzák ezek akaratát, tudatát és szándékát... Ha a tudatos elemnek ilyen alárendelt szerepe van a kultúra történetében, magától értetődik, hogy az a kritika, melynek tárgya maga a kultúra, még kevésbé alapulhat a tudat valamilyen formáján vagy valamilyen eredményén, mint bármi más. Vagyis nem az eszme, hanem csak a külső jelenség lehet a kiindulópontja."¹

"Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerők meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális bázist, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg. (...) Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza. (...) ...ezt a tudatot kell az anyagi élet ellentmondásaiból, a társadalmi termelőerők és termelési viszonyok közötti meglévő konfliktusból megmagyarázni."²

Ez az alapkő lesz majd a kifejtés kiindulópontja, ebből az "általánosból" kiindulva kell megint csak lépésről-lépésre felfejteni a társadalom működési mechanizmusait, eljutva így végül a konkrétig, a jelenlegi állapotig. (És ezen általános mozgástörvények alapján lehet meghaladni azt - de ez már nem tartozik a szűk témánkhoz.)

"Az előadásmódnak persze formailag különböznie kell a kutatás módjától. A kutatásnak az a feladata, hogy az anyagot részleteiben elsajátítsa, különböző fejlődési formáit elemezze és belső kapcsolatukat feltárja. Csak e munka elvégeztével lehet a valóságos mozgást megfelelő módon ábrázolni."³

¹ Marx: Tőke I. 16.o. (Utószó a második kiadáshoz), Budapest, 1978.

² MEM 13. A politikai gazdaságtan bírálatához 6-7.o., Budapest, 1965.

³ Marx: Tőke I. 19.o. (Utószó a második kiadáshoz), Budapest, 1978.

ELSŐ KITÉRŐ: AZ IDEOLÓGIA KAPCSÁN

Az eddigiekben is már benne rejlik az ideológia fogalmának mindhárom formája, amit Márkus György Marx munkáiban feltárt.⁴

Egyrészt megragadható egy *leleplező-kritikai* jellegű ideológia-fogalom. Leleplező és egyben kritikai is általa Marx azért, mert arra törekszik, hogy rámutasson az ideológiák, a különböző szellemi és kulturális „hitvallások” mögött (nem feltétlenül tudatosan!) meghúzódó társadalmi érdekekre, eredetekre, meghatározottságokra. Az ideológia itt egyrészt mint az egyénen, a valós hétköznapi életen „feletti” kulturális objektiváció, ugyanakkor - és ez a másik oldal - mint a társadalmi kötöttségeken túllépni nem tudó, társadalmilag meghatározott, a „földről felemelkedni nem tudó” elméleti keret jelenik meg. Ez a kettősség azonban csak látszólag ellentmondás, ezek a gondolati rendszerek ugyanis éppen a valós társadalmi érdekeket és viszonyokat alakítják át „társadalmon felül álló” értékekké, ezáltal rögzítve is azokat, stabilizálva az alapot, melyre épülnek, azaz stabilizálva a fennálló hatalmi viszonyokat, melyeket azonban már mint értékeket, mint a mindennapok cselekvésein felül álló s ezáltal a mindennapok történésein túl nem néző köznapi ember számára megkérdőjelezetlen rendként bemutatva.

Azt is mondhatjuk, hogy ebben a felfogásban tárul fel a legkifejezőbben Marx „elméleti és mindenekelőtt gyakorlati materializmusa: nem a világértelmezések elméleti megváltoztatása, hanem a társadalom anyagi életének és élettevékenységeinek gyakorlati átalakítása alkotja a döntő társadalmi küzdelmek terepét, ezen keresztül dől el az emberi haladás sorsa.”⁵

Másrészt elkülöníthető egy *szisztematikus-magyarázó* ideológia fogalom. Marx, amikor az ideológiához ilyen módon közelít, arra a kérdésre keresi a választ, hogy „miként és milyen mechanizmusokon keresztül válnak az uralkodó osztály eszméi a

⁴ Márkus György: Ideológiafogalmak Marx munkásságában, In.: Világosság, 1992/1. 16-31.o.

⁵ Márkus(1992) 17.o.

társadalom uralkodó eszméivé?”⁶ A leleplezett hatalomstabilizáló ideológiák meg nem kérdőjeleződését magyarázza meg valójában, amikor feltárja, hogy a látszat a hétköznapi ember számára mint a valóság jelenik meg, ezért teljesen jogos és racionális, ha ennek megfelelően cselekszik, még ha ezzel valójában saját kizsákmányolásának társadalmi rendjét, politikai, gazdasági alapjait termeli is szakadatlanul újra. Egy-egy társadalmi rendszer (tehát a kapitalizmus is) ugyanis legitimálja önmagát, azaz társadalmi-gazdasági mechanizmusainak működése során az (ezeket a tevékenységeket végző) emberekben olyan valóság-képet alkot, amely eleve kizárja a belőle való kilépést, a meghaladás lehetőségét.

Ehhez kapcsolódik a későbbiekben még részletesen elemzendő fetisizmus-probléma, amely a legszebb példája a köznapi tudat és a valóságos folyamatok közötti dialektikus kapcsolatnak (ld. később).

Harmadrészt pedig bemutatható (az eddigi idézetekből is) az ideológia *kritikai-filozófiai* megjelenítése Marxnál, ami a kultúra szerepéről vallott felfogásában tükröződik a legjobban. Mégpedig ott, ahol kifejti, hogy a kultúrát nem tekinthetjük valamiféle a társadalmi élet felett lebegő, attól független "autonóm értékbirodalomnak", hiszen társadalmi gyökerei, meghatározottságai, beágyazottsága lelepleződtek már. Éppen ezért helyesebb, ha a társadalmi élet konfliktusainak valamint a szereplők érdekrendszeirenek, érdekérvényesítési lehetőségeinek és képességeinek valamiféle eredőjeként vesszük szemügyre. A magaskultúra *önállósága* tehát csak látszólagos. Ugyanakkor *elkülönültsége* valós - tényleg csak kevesek kiváltsága.

És ez az elidegenedés alapja, amikor "...az ideológia egy olyan elidegenedett társadalom kultúrája, amelyben a célok megvalósítása és a célok kitűzése radikálisan elválik egymástól. ... Az emberek ennél fogva nem képesek ellenőrzést gyakorolni saját tevékenységük általános eredményei fölött."⁷

⁶Márkus(1992) 19.o.

⁷ Márkus Im. 25.o.

Ennek meghaladása, ennek a látszatautonómiának a feltárása csak más történelmi alapzaton történhet, mivel ez már a filozófia meghaladását is jelentené egyben.

II. AZ ÁRU HELYE ÉS SZEREPE

A polgári társadalom elemzése, mozgatórugóinak kutatása során eljutott Marx az áruhoz, mint kiindulópontoz - és ez meg is magyarázza rögtön a "140 oldalas bevezetőt" -, melynek részletes vizsgálata alapján elindulva fejt fel és magyarázza a kapitalista társadalom és gazdaság működését.

"Az értékforma, amelynek kész alakja a pénzforma, igen tartalmatlan és egyszerű. Az emberi szellem mégis több mint kétezer esztendő óta hiába próbált a mélyére hatolni (...) Miért? Mert a kialakult test könnyebben tanulmányozható, mint a test sejtje. Azonkívül a gazdasági formák elemzésénél sem mikroszkópot, sem vegyi kémlelőszereket nem vehetünk igénybe. Az elvonatkoztató képességnek kell mindkettőt pótolni. A polgári társadalomra nézve pedig a munkatermék áruformája, illetve az áru értékformája a gazdasági sejtforma."⁸

"Azoknak a társadalmaknak a gazdagsága, melyekben tőkés termelési mód uralkodik, mint "óriási árügyjtemény", az egyes áru pedig mint e gazdagság elemi formája jelenik meg. Vizsgálatunk ezért az áru elemzésével kezdődik."⁹

A hagyományos politikai gazdaságtanban is a "kialakult testet" tanulmányozták, de anélkül, hogy megpróbálták volna igazán sejtjeire bontani és újra felépíteni az egészet. A régi közgazdászok nem jutottak mélyebbre a látszatok feltárásánál, a felszíni folyamatok közgazdasági nyelven történő leírásánál.

"Termelés, elosztás, csere, fogyasztás így szabályszerű következtetést alkotnak; a termelés az általánosság, az elosztás és a csere a különösség, a fogyasztás az egyediség, melyben az egész összezárul. Ez csakugyan összefüggés, de lapos. A termelést általános természeti törvények határozzák meg; az elosztást társadalmi véletlen határozza meg, és ezért többé vagy kevésbé

⁸ Marx: Tőke I. 5-6.o. (Előszó az első kiadáshoz)

⁹ Im. 41.o. (Az áru)

kedvező hatással lehet a termelésre; a csere kettejük között fekszik mint formálisan társadalmi mozgás, a lezáró aktus pedig, a fogyasztás, amelyet nemcsak végpontnak, de végcélnak is felfognak, tulajdonképpen kívül esik a gazdaságtanon, kivéve amennyiben megint visszahat a kiindulópontra és az egész folyamatot újból elindítja."¹⁰

Az áru elemzése során Marx "lerántja a leplet" az áru titkáról, az árufétisről, rámutatva a látszat mögötti valós és reális folyamatokra.

Ez már magának az áru fogalmának a megadásában megtörténik, hiszen az áru definiálása mindennek az alfája (és bizonyos szempontból az omegája is), mivel ez adja a polgári társadalomról alkotott kép és elmélet alapját, vagyis ez határozza meg a leírás elméleti keretét.

A "titok nyitja" az áru értékének meghatározásakor a használati és a csereérték megkülönböztetésében rejlik. Ez az, amit Marx felismert, és ez az, ami elvezet a valódi mozgástörvényekhez.

Mind a használati, mind a csereérték valamilyen társadalmi viszonyhoz kötődik és mindkettő az áru sajátja. De ennek ellenére meg kell őket különböztetni egymástól, mégpedig éppen ezen társadalmi viszony és az áruhoz való kapcsolódásuk alapján. És itt bukkanunk nyomára azoknak a látszat jelenségeknek, melyek a hétköznapi életben szemünk előtt megjelennek, de valójában eltakarják az önmagát folyamatosan újra termelő valóságot. Ez az egyike azoknak a fontos elemeknek, amelyekben Marx meghaladta a hagyományos politikai gazdaságtant.

Egy megtermelt dolog a használati érték alapját képező társadalmi viszonyban kap valamilyen értéket, valamilyen hasznosság-értéket, attól függően, hogy a társadalom számára milyen szükségleteket elégít ki. Azaz a használati érték, a hasznosság nem magának a terméknek a sajátja, hanem egy meghatározott viszonyban - az ember és a tárgy közötti viszonyban - tételeződik. A hétköznapi életben az árut ezzel a hasznosság-érzettel, ezzel a használati értékkel azonosítjuk.

A csereérték ezzel szemben egy más dimenzióban jeleníti meg az áru értékét, mint a termék hasznosságát hordozó, és azt a fogyasztásban leképező használati érték.

¹⁰ Im. 16-17.o. (A termelés általános viszonya az elosztáshoz, cseréhez, fogyasztáshoz)

Itt is értelmezhető egy viszony, egy társadalmi viszony, de ez az áru és áru közti társadalmi viszony, ami által keletkezhet egyáltalán ez az érték. Ez a viszony egy szimpla mennyiségi viszonynak tűnik első ránézésre, azaz a cserében egy bizonyos mennyiségű árut egy bizonyos mennyiségű más árura cserélünk. De ha közelebbről megnézzük, azt látjuk, hogy egy árunak különböző árakkal való ilyen mennyiségi viszonyai sokfélék lehetnek, ami azt a következtetést engedné levonni, hogy egy árunak sokféle csereértéke lehet. A cserekapcsolat alapja azonban az egyenlőség, ami azt jelenti, hogy ezek a csereértékek egyenlők. Ezeknek a csereértékeknek az egymással való helyettesíthetőségét azonban ahhoz az adott áruhoz való viszonyuk teszi lehetővé, amelynek csereértékei, vagyis mint csereértékek teljesen egyformák kell hogy legyenek, mikor egészen más mennyiségeket jelölnek. Ha azonban mindannyian, mint csereértékek egyenlők teljesen különböző mennyiségeik ellenére, akkor kell lenni valaminek, ami általánosan mindőjükre jellemző, és mindőjükben ugyanakkora. Azaz a csereérték valami mögöttes tartalom kifejeződése, ami magában a csereértékben nem látszik. Ha ezt a gondolatmenetet két árurol vagy néhány árurol kiterjesztjük a cserén alapuló áruforgalom "egész óriási árügyjteményére", akkor általánosságban is elmondhatjuk, hogy a csereérték tartalmaz valami közös, általános dolgot, ami minden árura jellemző, és ami a csereértékben magában így nem látszik. Mi ez a közös "nevező"? A dolgok természeti formájában, kézzelfoghatóságában semmi nyomát nem találjuk az értéknek, tehát valamely a dolgokon teljesen kívül eső, öbennük mégis általánosan közös, valamilyen társadalmi viszony alapján tételeződő és a cserében az egyenlőség alapját adó dolgot keresünk. Ez a munka, de nem mint valami konkrét munkafajta, hiszen ezek ugyanúgy különbözőségek, mint a használati értékek, hanem az általában vett, az elvont munka, "a munka, mint munka."

"Az áru eredetileg mint kettős valami jelent meg előttünk: mint használati érték és mint csereérték. Később kitűnt, hogy a munkának, amennyiben értékben fejeződik ki, szintén nem ugyanazok már az ismertetőjelei, amelyekkel mint használati értékek létrehozója rendelkezik.

Az áruban foglalt munka e kettős természetét először én mutattam ki kritikai módon. ...ez a döntő pont, amely körül a politikai gazdaságtan megértése forog..."¹¹

Látjuk tehát, hogy a használati érték az áru természeti formájához tapad, ahhoz a tulajdonságához, hogy szükségleteket tud kielégíteni, míg a csereérték már konkrét társadalmi berendezkedéshez, társadalmi formához kötődik, ugyanis a csereérték csak olyan szinten tulajdonsága az árunak - az árutestből magából fakadó használati értékkel szemben -, hogy csak a csere révén tételeződik. A csere azonban mint általános jellemző, mint az áruforgalom - és ezáltal a termelés - alapja, már csak a polgári társadalom sajátja.

"Használati értékek alkotják a gazdagság anyagi tartalmát, bármilyen is a társadalmi formája. Az általunk vizsgálandó társadalmi formában a használati értékek egyúttal anyagi hordozói a - csereértéknek."¹²

"Az áruk használati értékek vagyis árutestek formájában, mint vas, vászon, búza stb. jönnek a világra. Ez a mesterkéletlen természeti formájuk. (...) Szöges ellentétben az árutestek érzéki durva tárgyiságával, az áruk értéktárgyiságába egyetlen atom természeti anyag sem kerül bele. (...) Az áruknek ... értéktárgyiságuk merőben társadalmi, ... csak az áru és áru közti társadalmi viszonyban jelenhetik meg."¹³

A használati és csereérték a polgári társadalomban, a kapitalista termelés talaján egy sajátos, ehhez a termelési módhoz kapcsolódó viszonyt jelöl: mindkettő társadalmi viszonyon alapul, mindkettő értéket takar, és csak egymás által nyerik el a „lehetőséget” arra, hogy egyáltalában értékként megjelenhessenek, hiszen ha egy árunak nincs használati értéke, akkor nem kerül be a cserébe, így nem lesz csereértéke sem, annak ellenére, hogy munka, elvont munka testesül meg benne, ugyanakkor a csere által derül ki, hogy egy adott áru jelent-e, képvisel-e valamilyen hasznosságot a társadalomban, az egyének számára.

¹¹ Im. 47.o.

¹² Im. 42.o.

¹³ Im. 52-53.o.

Ami azonban még megkülönbözteti őket egymástól a fent említetteken kívül, az az, hogy a használati érték - a csere során - az áruforgalomban tételeződik, tapad hozzá az áruhoz, míg a csereérték meghatározásához ki kell lépni az áruforgalom területéről, mert a csere alapja az egyenlőség, és az áruforgalom területén belül nem kapunk magyarázatot arra, hogy mi teremti meg a különböző mennyiségek közötti egyenlőséget, a csereértéket - ezt láttuk fent. A csereérték meghatározásához tehát át kell térni a termelés területére, ahol a munkát vizsgálni tudjuk.

A munka két felé osztása szorosan kapcsolódik az áru értékének kettőséhez: a használati érték, mely egy konkrét áru konkrét társadalmi hasznosságát fejezi ki, fonódik össze a konkrét munkával, hiszen az árutest előállításához, annak szükségletkielégítő képességéhez szorosan kötődik a tényleges munka, munkafajta, maga a tevékenység, mely természeti formájában megteremti az árutestet. A csereérték azonban már nem a konkrét, az adott áru előállításához szükséges munkafajtaához kapcsolódik, hiszen ez ugyanúgy a különböző mennyiségek és minőségek közötti egyenlőséget adja csak meg, de nem mutatja meg azt az azonos minőséget, ami alapján ez az egyenlőtlenlégek közötti egyenlőség megvalósul. A csereérték alapja ezért lesz egy ennél általánosabban megragadható dolog, az elvont munka, melynek mennyiségét a társadalmilag szükséges befektetett munkaidővel lehet mérni.

"Ha mármost eltekintünk az árutestek használati értékétől, csak egy tulajdonságuk marad, az, hogy munkatermékek. De azon nyomban átváltozik a munkatermék is. Ha használati értékétől elvonatkoztatunk, elvonatkoztatunk azoktól a testi alkotórészeitől és formáitól is, amelyek használati értékévé teszik. Valamennyi érzéki tulajdonsága kihunyt. Már nem is az asztalosmunka vagy az építőmunka vagy a fonómunka vagy más egyéb meghatározott termelő munka terméke. A munkatermékek hasznos jellegével együtt eltűnik a bennük megtestesült munkák hasznos jellege, eltűnnek tehát e munkák különböző konkrét formái is, nem különböznek többé egymástól, hanem valamennyi munka egyenlő emberi munkára, elvont emberi munkára van redukálva."¹⁴

¹⁴ Marx: A tőke I. 44.o. (Az áru)

Ez az a pont, ahol megragadható az áru „fétisjellege”, és ahol Marx egy nagyon erős kritikáját adja a politikai gazdaságtannak, és a hagyományos közgazdászoknak, akik nem láttak át a hétköznapi élet felszínén, és nem találták meg a gazdaságot és ezáltal a kapitalista társadalmat ténylegesen mozgató törvényeket.

„...mihelyt az emberek valamilyen módon egymásnak dolgoznak, munkájuk társadalmi formát is ölt. (...) Az áruforma titokzatossága abban áll, hogy az áruforma az emberek számára saját munkájuk társadalmi jellegét úgy tükrözi vissza, mint maguknak a munkatermékeknek tárgyi jellegét, mint ezeknek a dolgoknak társadalmi természeti tulajdonságait, ennél fogva a termelőknek az összmunkához való társadalmi viszonyát is úgy, mint tárgyaknak rajtuk kívül létező társadalmi viszonyát.”¹⁵

„Az emberek tehát nem azért vonatkoztatják egymásra munkatermékeiket mint értékeket, mert ezek a dolgok szemükben pusztán dologi burkai egyenlő fajta emberi munkának. Fordítva. Azáltal, hogy különböző fajta termékeiket a cserében mint értékeket egymással egyenlővé teszik, azáltal teszik egyenlővé egymással különböző munkáikat mint emberi munkát. Nem tudják, de ezt csinálják. (...) Az ő szemükben saját társadalmi mozgásuk dolgok mozgásának formáját ölti, amely mozgásnak ellenőrzése alatt állanak, ahelyett hogy ők ellenőriznék.”¹⁶

A köznapi ember számára tehát munkájának eredménye, terméke a cserében társadalmi jellegre tesz szert, hiszen csak azáltal lesz használati érték, ha annak valaki hasznosságot tulajdonít. Ezáltal válik tehát kicserélhetővé. A csere arányai az idők folyamán valamelyest rögzülnek, ez hozza a csereérték felvetődését, de ezt a csereértéket, csak mint a különböző magánmunkák kicserélése alapján meghatározódót tekintik, azaz a csere alapja számukra mindössze annyi lesz, hogy „ezeknek az anyagilag különböző dolgoknak, a munkatermékeknek közös értékjellegük van.”¹⁷ A cserearányok változását, és ezáltal munkatermékek értékének változását csak mint valami rajtuk kívül lévőnek tekintik. Az idők folyamán az értéknagyság hozzákapcsolódott a munkaidőhöz, de ezáltal sem szűnt meg dologi kötöttsége, vagyis, hogy az érték nagyságának ezt a formáját a tárgyi viszonyokból, a munkatermékek cseréjének rajtuk kívül álló mechanizmusaiból, számunkra nem látható törvényeiből

¹⁵ Im. 74-75.o.

¹⁶ Im. 75-77.o.

vezethetjük le. Eddig a pontig jutottak a hagyományos közgazdászok, ők sem választották el a konkrét munkát az elvont munkától és ezáltal nem tudtak az elvont általánosan alapuló csereértékhez eljutni (ld. Marx: A tőke I. 82-83. old. 31-32-es lábjegyzet).

De az áruféti „fétis volta” éppen abban rejlik, hogy elfedi valós tartalmát, és csak a látszatot tárja elénk, mint a működés alapját. Ez éppen az áruforgalomból, az árutermelésen alapuló tőkés gazdaság működéséből ered. Azaz a köznapi ember nem is láthat mást, mint ami számára a felszínen megjelenik, tehát tudtán kívül termeli újra a saját kizsákmányolásán alapuló társadalmat.

MÁSODIK KITÉRŐ: A TUDAT KAPCSÁN

Fentebb már röviden kitértem a köznapi tudat és a valóság közötti dialektikus kapcsolatra, most ezt venném egy kicsit jobban nagyító alá Papp Zsolt egyik tanulmányának nyomán¹⁸, továbbra is marxi szöveghelyeket elemezve.

Amikor olyan társadalmi hatásrendszereket kezdünk el vizsgálni, melyek különféleképpen hatnak az egyénre, az egyéni tudatra, akkor nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az ember „társas lény”, azaz a körülötte lévő világot soha nem mint önmagában lévőt ismeri meg, hanem a társas érintkezések, a társadalmi kapcsolatok hálóján át. Ez azt jelenti, hogy ismeretei már megelőző értelmezéseken átszűrődve keletkeznek. Ezek a társadalmi objektivációk nem csak jelentésstruktúrák, hanem különböző „műveleti utasítások”, használati struktúrák, melyek a valóságban, a világban való eligazodást szolgálják. A szocializáció során főleg ezeket a használati rendszereket sajátítjuk el, ez öröklődik tovább, ezekben hagyományozódik át a társadalmi „valóság”.

Marx a politikai gazdaságtant éppen ezeknek a visszatükröződéseknek, látszatoknak a leírásaként fogja fel, olyan megközelítésként, amely nem képes a tényleges tartalmakat megragadni - ez az amit kritizál.

¹⁷ Im. 76.o.

"A vulgáris közgazdásznak halvány sejtelve sincs arról, hogy a valóságos, mindennapos csereviszonyok és az értéknagyságok nem lehetnek közvetlenül azonosak. A polgári társadalom lényege éppen az, hogy benne a priori a termelésnek semmiféle tudatos társadalmi szabályozása nem megy végbe. Ami ésszerű és természetesen szükséges, az csak mint vakon ható átlag érvényesül. És a vulgáris közgazdász még azt hiszi, nagy felfedezést tesz, amikor a belső összefüggés feltárásával szemben büszkén arra hivatkozik, hogy megjelenésükben a dolgok másként festenek. Valójában arra büszke, hogy a látszathoz tapad és azt tekinti végsőnek."¹⁹

A köznapi tudattartalmak tehát „megjelenési formái” mögöttes alapjuknak, a valóságos ökonómiai összefüggéseknek, de nem a tényleges formában, hanem valami mással felcserélve - ebben rejlik az áruforma titokzatossága is. Az áruforma az egyén számára munkájának társadalmi jellegét mint dologi viszonyt, mint munkatermékek tárgyi jellegét tükrözi vissza, tehát a társadalmi viszonyt, mint dolgok viszonyát, tulajdonságait. Ugyanakkor a köznapi tudatnak az illetén módon való működése teszi lehetővé a mögöttes alap működésének érvényesülését. Azt látjuk, hogy a köznapi tudat „eltakar és közvetít” egyszerre: éppen azáltal, hogy eltakarja a valós alapot, termeli folyton újjá azt, így közvetítve fennállásának folytonosságát.

„De éppen az áruvilág e kész formája - a pénzforma - az, amely a magánmunkák társadalmi jellegét és ennél fogva a magánmunkások társadalmi viszonyait dologilag elleplezi, ahelyett, hogy feltárná. (...) Éppen ilyen formák a polgári gazdaságtan kategóriái. Ezek társadalmilag érvényes, tehát objektív gondolati formák e történelmileg meghatározott társadalmi termelési módnak, az árutermelésnek a termelési viszonyai számára.”²⁰

Az áru maga a megtestesült kettősség: a termelésben és a fogyasztásban mint dolog jelenik meg, itt elmellőződik a társadalmi alap, míg a cserében a használati érték homályosul el, és tiszta társadalmi viszonyként jelenik meg. Az egyén számára az áru

¹⁸ Papp Zsolt: Ki csapja be az árutermelőt? Adalékok a tudat tárgyi meghatározottságának marxi felfogásához, In: Magyar Filozófiai Szemle, 1976/2. 237-258.o.

¹⁹ Marx-Engels: Levelek "A tőké"-ről (1956.) 174.o., 1868. július 11.

²⁰ Marx: A tőke I. 78.o.

azonban vonatkozásai teljességében soha nem tapasztalható, mert mindig csak valamelyik szférából szemléli.

A csere ezen elsődleges jelentésén (az áruforgalom területén tételeződő emocionálisan különböző dolgok cseréje) túl a csere másodlagos jelentését is figyelembe kell vennünk. Ez pedig a tőke és bér munka közötti csere, ahol az ekvivalenciák cseréjén túl egy minőségileg más csere jelenik meg, ugyanis a tőkés értéket fiadzó tevékenységet kap, míg a munkás az eleven valója fenntartására szükséges használati érték egyenértékét. Valójában itt tehát a cserétől lényegileg különböző folyamatról van szó, amely csak látszólagos egyenlőség, de valójában komoly egyenlőtleniséget takar, hiszen a tőkés többet kap, mind ad. Ebben a látszatban a tőkés a múltbeli munka megtestesülése, aki uralkodik az eleven munkák felett, a munkás pedig mint tárgyiasult munkaerő, áru jelenik meg. Ezt a visszájára fordított elképzelést nem a tudat „gyártja”, hanem már így „kapja készen a valóságtól”. Tehát fontos különbség van aközött, hogy egy szubjektum mit gondol magáról, és mi is valójában.

Mindezeket a folyamatokat a tudat társadalmi determinációjával lehet magyarázni: először is a társadalom az által közvetítődik tovább, amit adott pillanatban determinál, ez pedig az egyéni és társadalmi tudat. A tudatban megjelenő képzetek nem csak visszatükrözők, hanem behelyettesítők is, ezáltal képesek eltakarni a valós viszonyokat. A lineáris ok-okozati viszonynál összetettebb oksági rendszert kaptunk ezáltal, amelyre Papp Zsolt a „rendszerleges okság” (250.o.) kifejezést vezeti be. Ez egy oksági séma a társadalmi létezés és tudat között, ahol a két pólus az objektív világ és az egyén közé „az emberi kapcsolatrendszerek történetileg kialakult, sokszorosán összefonódott és rétegzett világa kerül.” (250.o.) A köznapi tudat tehát olyan objektumokat érzékel, melyek a rendszer lerakódásai, valamilyen folyamat eredményei, tágabb összefüggések rész-oldalai. Ezeket a valóság indukálja, csak a köznapi tudatnál ez a kiesés, ez a redukálódás nem okoz problémát, mert a készen kapott használati struktúrák bőven elegendőek a körülötte lévő világ működtetéséhez az ő egyéni szintjén. A valós viszonyok és az objektívációs (kikristályosodott, használati jellegű) formák között egy „társadalmi tér” van, amely nem adott az egyén számára. Ez azt

jelenti, hogy nem a köznapi tudat ferdít, vagy fetiszizál, hanem számára a társadalmi működési mechanizmusok során a rendszerleges okságból fakadó transzformációs folyamat által ez tételeződik.

A transzformációs folyamat négy lépcsője (225.o.):

1. kiszakadás-összenövés: egy jelentéssel bíró tárgy kiszakad és összenő az emberi tevékenységgel;
2. áthelyeződés: a másodlagos tulajdonságokra (pl. fizikai) helyeződik a hangsúly - ez önállósul;
3. megfordulás: ez az önállósult és az eredeti tárggyal azonosult másodlagos jelentés indukál emberi cselekvést;
4. összesűrűsödés: a tudat számára a jelentésnek már csak a jeleit hordozó objektum a társadalmi viszonylatrendszer egészének tagolatlan és eltakaró reprezentációjává válik.

A társadalmi viszony a dolog (áru) tulajdonságává válik, a termelési viszony dologgá (pénz).

„A hiedelmeket és illúziókat végül is a társadalom termelési viszonylatrendszere hozza létre, ezért azoknak az adott struktúrákban stabilizáló funkciójuk van. (ld. Legitimációs-szerep Márkus cikk kapcsán fent) (...) felszakításának egyetlen járható útja ezért a társadalmi berendezkedés megváltoztatása, s az ehhez fűződő alapvetően új élettapasztalatok kiépítése.” (258.o.)

Somonovits Zsófi:

KRÓNKA

1998. február – október

[Február 9-i Kob: „Nóra: A héten lesz TV-nk, meg erősítünk. 70 centis.

Hegyó: Nem kéne biztonsági intézkedéseket...?

Szajp: Rácsos szekrény?

(poénhegyek)

Hegyó: Térjünk vissza rá jövő héten...”]

Február 10-13. félévi értékelések

Február 17. Nyitó előadás Előadó: Surányi. Trózi, Gáspár Tamás, Gervai-féle vetélkedő.

Szociális Ösztöndíj bekerül a diskurzusba.

Február 18. Tisztújító KOGY. Régiek felelősségre vonása – meakulpák – Ozsó: kapjanak jutalomkönyvet a funkcionáriusok! Szimpátiaszavazás támogatja. Azóta ez is az Elhalt Ötletek Tárába került. Helyette viszont volt torta. (Valamelyik Kobon.)

Tisztújítás: pénzügyi tím: Baranyi Márta

infrastruktúra tím: Maródi Máté + segítője Főző. Ígéret: hálózat ✓,

hagyományos infrastruktúra feladatokat vonakodnak magukra vállalni

szakmai: egy kissé elnapolva, mert ezentúl szakmai bizottság lesz.

Későbbi szavazás alapján: Elnök id. * Márton¹, Csorba Gergő, Hanniker Sára, Kemény Vagyim, Magi Π, Tanyi Attila

közösségi tím: Benedek Zsolt. Ígéreteiből (konyha, folyosódíszítés, új gumi szoba, csocsó bajnokság, kirándulás) jó pár szerencsésen megvalósult. Hogy nem mindegyik, abból is csak az látszik, hogy túl sok jó ötletünk van, és ennyit nem lehet megvalósítani.

KOB titkár: Szabó Adrienn. Tervei: minden hónap elején ellenőrző-tervező funkciójú szűk KOB.

Feb vita: megállapodás a májusi Feb választásban, és, hogy minden jelöltnek kell írnia egy „választási szöveget”. Újabb vita a szavazási módszerekről. Végül FEB tagok: Hekka, Ilyés Encő, Kőarc, Sim. Zsó., Szerencsi Andris.

Szoc. Ösztöndíj téma újabb felbukkanása. Egy ideig Soros anyázása, hogy hogyan hozhatott minket ilyen helyzetbe, de aztán megállapodunk (elvetve azt az ötletet, hogy átvágjuk a Soros Alapítványt), hogy saját feltételeket dolgozunk ki, és kegyeskedünk elfogadni a pénzt, ha már ez az amerikai magyar annyira ragaszkodik hozzá.

Február 29. Sövegeséknél összejövétel.

Március 7. Szalai Erzs: Erős Ferenc pszicho.

A Rajk és a Széchenyi nyomására mi is felemeltük a körvezetők díját 20 eFt/hó-ra.

Március 9. Nőnap Süt. Köszí fiúk!

Március 20. Irodalmi Teaház

Március 22. Hársfakéz kupa (II. helyezés)

Felmerül a gépterem védelmének terve. Hevederzár.

Motivációs rendszer: éves díj: ÉF + a vének tanácsa dönt, akárhányan megkaphatják

életmű díj: a vének tanácsa dönt, min{az évfolyam 33%-a vagy 3 ember} kaphatja meg

Áprilisi Körbörze

[**Április 27.** Kob: „Máté: A hálózat egyre jobb. Kábelek vannak (lesznek).

Márti (titkárhelyettes): Faxvonal?

Máté: Ez Kővári ügye.

Ozsó: Mi van az ajtóvasalással?...”²]

Május 1-3. Bevonó tábor Érd-Simonpusztán (egy óra késéssel nekem is sikerült megtalálni). Péntek esti szalonnasütés - Febesek száma: 1. A színvonalas Kapocs kiértékelése.³ Késő este: kevés szalonna, no hagyma, valamicske kenyér - Febesek száma: 3. Másnap reggel (rossz idő) Tau Ceti kezdődik: ki tartsa? Akikkel előzetesen egyeztetés történt: most nincs kedvem, jó, akkor azt mondtam, de most másra kell készülnöm, nem akarok mindig én előtérben lenni, csináljon már más is valamit. Végül

¹ Elnézést a tiszteletlenségért: Csillag

² Ld. Febr. 9.

két csoportra oszlunk, nagy nehezen, a Tekeseket kirángatva („Karesz: Ti, *.* gyertek légszi kicsit segíteni...”). Néhány érdeklődőnek sikerül visszaszivárogni. Febesek száma: 5 (!). G. B. Shaw. (Rossz idő folytatódik. Esik.) Történelem teaház. (Idő javul. Tekesek kedve is. A tábor is.) Buli. (Hegyó nélkül kicsit nehézkesen indul. Úgy is folytatódik. Vagy ez péntek este volt?) Vasárnap már csak szedelődzködünk.

Május 4-5-6. Előtdéká. Tdk eredmények:

II. Antal Dani - Wagner Anna: A neoklasszikus kutatási program

II. Firle Réka: Amerikai neokonzervatív fordulat + filmek

II. Simonovits Zsófi: Kapitalizmus szellemei Japánban

III. Török Anita: A vállalati méret és a vállalatok növekedési rátája

IV: Szerencsi András: Reálárfolyamok alakulása Mo-n

Május 6-7-8. 68-as konferencia. Gazdasági kerekasztal: Kovács, Kopátsy, Végvári, Tardos

Pető Iván, Gerő András. Fotókiállítás.

Filozófiai kerekasztal: Heller, Vajda, Bencze, Ludassy,

Kovács András. Falak.

[Május 25. Kob. Team percek: „Hevederzár kérdése sürgető. Nórát figyelmeztetni.”]

Július 3-4-5. Értékelő Gyűlés Körtvélyespusztán. Ismert körülmények, szokásos érdeklődési szint. Vita 1. Andor igazgatói pályázatáról. Nevelő tanár: továbbra is Szajp Szabi, seniorok: Kiss Károly **Miklós**, Ozsó, Szerencsi András. Új Feb: Bálint Viktor, Hegyó Béla, Hekka, Maródi Máté, Vargha Zsuzsi. [„Mi legyen nyáron a számítógépekkel?” Megszavazzuk (hányadszor?) a hevederzárát.]

Nyár Július 7-től vizitúra a Rábán, ki meddig bírta. Létbizonytalanság. „De a kőkemény tekes fickók megmentették a lányokat. De végül mégis több fickó adta fel, mint nő(!!!!).”⁴

Gyalogtúra by Máté. (4/)

³ Ezt GB kedvért kellett beleírom.

⁴ BZS.

Augusztus 16-22. Nyári tábor Mártélyon. Előadók: Weiss János, Wiener György, Wajda Juli, Andrzej Wajda

Kör: Hermann Hesse, Pusztai Farkas, A. Család, MultiKulti, Újklasszikus makró

Teaház: Újklasszikus makró – route: world/eszközök/források/makró.

Irodalmi est elsöprő, fergeteges sikerrel, ováció, fütty, taps.⁵ Taps³.

Alkotó ház, sportdélután, csónakázás.

Minden este hajnalig tartó buli. Díddzsé Hegyő.

Újabb vita az igazgatói pályázatról: végül az új igazgatónk AL.

Szeptember 3-4. Ideggázos csótányirtás. Eltűnt: CD-k, könyvek, és a VIDEO [még szerencse, hogy felszereltettük a rácsot a szekrényre.]

Szeptember vadi új konyha és Antiforduló (most már az újak is tudják, hogy mi az).

Szeptember Csati akciója „a tiszta 25-ért”. (Egy szürke zakó még mindig van.)

Szeptember 15. Nyitó előadás: Kis János, majd Gáspár Tamás diavetítése.

Sikerült eltenni a TDK-t tavaszra.

Szeptember 26-27. Villányi bortúra: *Főző semmire nem emlékszik. (Max az indulásra.)*⁶ *Másoknak ebédig, van, akinek egészen a borospince bejáratáig terjednek az emlékei. A hidegtál állítólag raj volt (mag).*

Október 5. Wagner Anna nagy sajnálatunkra kilépett.

Új minimumrendszer.

Október 7. Panoráma körkép első szelete: Koroncai András: Fenomenológia.

Október 9-10-11. Pécsi kirándulás, találkozás a Romaversitas-szal. Braun Robi, Rózsa, Lengyel L., Dzsámi, Aladár, aladár, nehéz kaják. Diszkrimináció közgazdaságtana A. Dani előadásában, esti zenélés featuring H. A. Tekes lányok kelendők. Beszélgetések, Mélyvíz.

Október 16. Elsős bemutatkozás. Vagyimot játékból megölték. Full-up-monty. Rajkos bemutatkozás. 64-1. Finomságok. „Ne nézzenek már mondjuk – hülyének! Eleve kakukk!”

⁵ Gb kedvéért, bár szerintem még belefért volna egy kis tömjén.

⁶ Informátor: SZL.

KRÓNKA

Okt. 19. Báger Kata kilépett. Levélben.

Van új videó, de még mindig nincs zár. Hátha ezt is ellopják. Már dolgozunk rajta. Az Áron. Ööö, a Záron. (←GB)

Október 23. Rajkupa (foci). III. hely. Gebasz. Nagyon Zn. Érted: cinque!!! Hogy ötös, érted? (Ez utóbbi is GB.)

To be continued...

A

FORDULAT 1998 TAVASZ-NYÁR SZÁMÁNAK

TÁMOGATÓJA:

PRO RENOVANDA CULTURA HUNGARIAE ALAPÍTVÁNY

A TÁMOGATÁST KÖSZÖNJÜK!

